

T.C.
ERZİNCAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**DOĞU ANADOLU ARAŞTIRMALARI
IŞIĞINDA ERZİNCAN REFAHIYE İLÇESİ
KERAMİKLERİNİN
DEĞERLENDİRİLMESİ**

Yüksek Lisans Tezi

Merve ÖZYİĞİT

Danışman

Yrd. Doç. Dr. İbrahim ÜNGÖR

Erzincan/2017

TEZ BİLDİRİMİ

“Doğu Anadolu Araştırmaları Işığında Erzincan Refahiye İlçesi Keramiklerinin Değerlendirilmesi” “**Yüksek Lisans**” tezim tarafımda intihal programı ile incelenmiştir. Buna göre tezimde bilimsel etik ihlali ve intihal olarak nitelendirilebilecek herhangi bir durum olmadığını taahhüt ederim.

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir biçimde elde edildiğini; aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi beyan ederim.

Merve ÖZYİĞİT

TEZ KABUL TUTANAĞI
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu alışma, Tarih Anabilim dalı, Tarih Bilim Dalı jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan/Jüri : Yrd. Doç. Dr. İbrahim ÜNGÖR

ÜYE : Doç. Dr. Özkan DAŐDEMİR

ÜYE : Yrd. Doç. Dr. Mustafa KARAGEÇİ

**Doğu Anadolu Araştırmaları Işığında Erzincan Refahiye İlçesi
Keramiklerinin Değerlendirilmesi**

Merve ÖZYİĞİT

**Erzincan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans
Tezi, Haziran,2017**

Danışman: Yrd. Doç. Dr. İbrahim ÜNGÖR

ÖZET

Asya ve Avrupa arasında geçiş konumunda olan ve üç tarafı denizlerle çevrili yarım ada özelliği bulunan Anadolu toprakları, sahip olduğu coğrafi konum, iklim ve yer şekillerinin etkisi ile tarihin ilk dönemlerinden günümüze yerleşimlere sahne olmuştur. Doğu ve Batı arasında geçiş özelliği gösteren ve Anadolu'nun çatısı konumundaki Doğu Anadolu Bölgesi, yükseltisinin fazla olması ve denizlerden uzaklığın etkisi ile karasal iklimin yaşandığı bir bölge olmuştur. Bölgenin elverişli ovaları ve su kaynakları önemli medeniyetlerin mücadelesine sebep olmakla birlikte aynı zamanda bölgeyi insanoğlu için çekici hale getirmiştir.

Zengin su kaynakları ve jeopolitik konumunun da etkisiyle uzun yıllar yerleşim gören Anadolu coğrafyasının doğu medeniyetleriyle etkileşiminde en önemli köprüsü Doğu Anadolu Bölgesi olmuştur. Bölgenin kuzeybatı kısmında yer alan Erzincan ili, Doğu Anadolu Bölgesinin karakteristik iklim ve yeryüzü şekillerini açıkça gösterirken kendine has farklılıkları olan mikroklimal iklim özellikleri de göstermektedir. Zengin ovaları, su kaynakları ve iklim özellikleri ile İç Anadolu Bölgesi ve Karadeniz'i Doğu Anadolu'ya bağlayan ve önemli geçiş güzergâhlarına sahip olan Erzincan ili, önemli medeniyetlerin uğrak yeri olması dolayısıyla tarihi bir kimlik kazanmıştır.

Yapılan tarihi ve arkeolojik çalışmalar, Refahiye bölgesinin daha İlk Tunç Çağı'ndan itibaren yerleşim gördüğünü açıklar niteliktedir. Bölgemiz olan Refahiye ilçesi, Erzincan ilinin kuzeybatısında bulunur. Refahiye Erzincan il merkezine göre yükseltisinin oldukça fazla olması sebebi ile iklim şartlarının çok daha sert olduğu

bir yerdir. İlk Tunç çağından beri yerleşim görmüş ve birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Özellikle Demir Çağı'nda

Urartu Krallığı'nın bölgede çok önemli izler bıraktığı bu dönemden kalan kale ve höyüklerden anlaşılmaktadır.

Refahiye ve çevresinde yapılan ve sürdürülen tarihi ve arkeolojik çalışmalar ile elde edilen keramikler; hamurun katkı oranı, rengi, fırınlanma derecesi, astar, açkı ve bezeme özellikleri açısından değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Erzincan, Refahiye, Urartular, Keramik, Keramik değerlendirmesi

East Anatolia'nResearches:

Evaluation Of The Refahiye Borough Pottery

Merve Özyiğit

Erzincan University, Institute Of Social Sciences Master Thesis

June, 2017

Consultant: Assistant Professor Doc. İbrahim Üngör

ABSTRACT

According to Asia has been to transition between Europe and the three sides of the peninsula property located Anatolia surrounded by the sea, geographical position which has been the climate and scenery for the settlements to the present day in the history of the first period with the effect of landforms. East and West showing the transition between Anatolia and Eastern Anatolia Region's position on the roof, with no more raises and the effect of the distance from the sea has been a region that is experiencing the continental climate. Conveniently plains and water resources of the region to fight the cause of major civilizations have made together at the same time attractive region for mankind.

Rich water resources and geopolitical location of the placement of many years with the effect of interaction with the most important bridge in eastern civilizations of Anatolia has been the Eastern Anatolia Region. Located in the northwestern part of the province of Erzincan, microclimate features characteristic landforms and climate of Eastern Anatolia Region, which clearly shows the unique differences are also on show.

Affluent plains of Central Anatolia Region with water resources and climate

characteristics and connects the Black Sea and Eastern Anatolia having significant transition routes Erzincan province, is the haunt of the important history of civilization thus gained an identity.

Made historical and archaeological studies, are more aggressive than the first inhabited since the Bronze Age of Refahiye explains. For this reason, Refahiye is located in the northwest of the province of Erzincan. Refahiye district, according to the elevation of the center of Erzincan climate conditions because it is pretty much where it is a lot harder. It has been inhabited since the Early Bronze Age and hosted many civilizations. Especially during the Iron Age kingdom of Urartu had left traces in the region is very important and understanding of the rest of the castle mound from this era. Refahiye and surrounding structures, pottery obtained by historical and archaeological studies; The rates for pulp color, degree of annealing, primer, were evaluated for fasting and decorative features.

Key words: Erzincan, Refahiye, Urartians, Pottery, Pottery Assesment

İÇİNDEKİLER

TEZ BİLDİRİMİ	I
TEZ KABUL TUTANAĞI	II
ÖZET	III
ABSTRACT	V
İÇİNDEKİLER.....	VII
ÇİZİM TABLOSU	XIII
KERAMİK FOTOĞRAFLARI.....	XIV
YERLEŞİM YERİ FOTOĞRALARI	XV
HARİTA TABLOSU	XVI
KISALTMALAR	XVII
ÖNSÖZ.....	XVIII
GİRİŞ.....	1
Amaç:	1
Yöntem:	1
Kullanılan Terimler ve Terimlerin Tanımları	2
Terimler:.....	2
Tanımlar	2
Katkı:	3
Açık:	3
Renk:	3
Astar:	3
Yapım:	3
Pişme:	4

Çap:	4
Cidar:	4
Sertlik:	5
Bezeme:	5
Çanak/ Dip parçası	6
İlgili Araştırmalar:	6
I. BÖLÜM	9
DOĞU ANADOLU BÖLGESİNİN COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ	9
I.I. Yüzey Şekilleri	9
I.II. İklim	11
I.III. Bitki Örtüsü	11
I.IV. Hidrografya	12
I.V. Yollar	14
I.VI. Ekonomi	16
I.VII. ERZİNCAN İLİ'NİN GENEL COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ	17
I. VII. I. Konum, yeryüzü şekilleri ve Özellikleri	17
I.VII. II. İklim	18
I.VII. III. Hidrografyası	19
I.VII.IV. Erzincan İlinin Toprak Yapısı	20
II. BÖLÜM	24
REFAHIYE İLÇESİ COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ	24
II. I. Konum, yeryüzü şekilleri ve Özellikleri	24
II. II. İklimi	25
II. III. Bitki Örtüsü	26

II. IV. Toprak Yapısı	27
II. V. Hidrografyası	28
II. VI. Geçim Kaynakları.....	29
II. VI. I. Tarım	29
II. VI. II. Hayvancılık	29
II. VI. III. Madencilik	30
III. BÖLÜM.....	31
III. I. PREHİSTORİK (TARİH ÖNCESİ) ÇAĞLAR.....	31
III. II. Paleolitik Çağ.....	33
III. III. Mezolitik Çağ	36
III. IV. Neolitik Çağ	37
III. V. Kalkolitik Çağ	41
III. VI. Tunç Çağı	44
III. VII. Karaz Kültürü	46
IV. BÖLÜM	50
REFAHİYE İLÇESİ'NİN ESKİÇAĞ TARİHİ	50
IV. I. Hurriler.....	50
IV. II. Hayaşa-Azzi Krallığı	54
IV. III. Daya(E)Ni / Diau(E)Hi	59
IV. IV. Urartu Devleti	60
IV. IV. I. Urartu Siyasi Tarihi	60
IV. IV. I. I. Kuruluş Dönemi	61
IV. IV. I. II. Yükselme Dönemi	62
IV. IV. I. III. Sona Doğru	63

Urartu Kral Listesi.....	65
IV. IV. II. Urartu Kültür ve Medeniyeti	66
IV. IV. II. I. Mimari ve Sanat	66
IV. IV. II. II. Ulaşım.....	68
IV. IV. II. III. Dil ve Yazı	69
IV. IV. II. IV. Din ve Ölü Gömme Adetleri	70
V.BÖLÜM.....	73
KERAMİK	73
V. I. Keramik Kavramı.....	73
V.II. Keramik Yapımında Uygulanan Temel İşlemler.....	74
V.II.IHamurdaki Katkı	74
V. II. II. Biçimlendirme	74
V.II. III. Açık.....	76
V. II. IV. Astar.....	76
V. II. V. Renk	76
V. II. VI. Bezeme	77
VI. BÖLÜM	79
KERAMİK ENVANTERLERİ.....	79
VI. I. Ekecek Höyük.....	79
Konumu:.....	79
Ekecek Höyük	79
Buluntular:.....	79
Değerlendirme:.....	79
VI. II. Pınaryolu Kalesi	83

Konumu:.....	83
Pınaryolu Kalesi:	83
Buluntular:.....	83
Değerlendirme:	83
VI. III. Yurtbaşı Höyük	86
Konumu:.....	86
YurtbaşıHöyük:	86
Buluntular:.....	86
Değerlendirme:.....	86
VI. IV. Toprakkale Höyük	91
Konumu:.....	91
ToprakkaleHöyük:.....	91
Buluntular:.....	91
Değerlendirme:.....	91
VI. V. Çatalçam Kalesi.....	96
Konumu:.....	96
Çatalçam Kalesi:.....	96
Buluntular:.....	96
Değerlendirme:.....	96
VI. VI. Cengerli Kalesi.....	99
Konumu:.....	99
Cengerli Kalesi	99
Buluntular:.....	99
Değerlendirme:.....	99

VI. VII. Cengerli Kaya Mezarı.....	110
Konumu:	110
Cengerli Kaya Mezarı:	110
Buluntular:	110
Değerlendirme:	110
SONUÇ	113
KAYNAKÇA	115
KERAMİK FOTOGRAFLARI.....	132
YERLEŞİM YERİ FOTOGRAFLARI	136

ÇİZİM TABLOSU

Çizim 1EKECEK YERLEŞMESİ.....	80
Çizim 2PINAR YOLU YERLEŞMESİ	84
Çizim 3YURTBAŞI KALESİ.....	87
Çizim 4TOPRAKKALE.....	92
Çizim 5ÇATALÇAM YERLEŞMESİ.....	97
Çizim 6CENGERLİ KALESİ	101
Çizim 7CENGERLİ KALESİ VE KAYA MEZARI.....	111

KERAMİK FOTOĞRAFLARI

Keramik Fotoğrafları 1	132
Keramik Fotoğrafları 2 Cengerli Kaya Mezar Keramikleri	132
Keramik Fotoğrafları 3 Çatalçam Keramikleri	133
Keramik Fotoğrafları 4 Ekecek Keramikleri	134
Keramik Fotoğrafları 6 Toprakkale Keramikleri	135
Keramik Fotoğrafları 7 Yurtbaşı Keramikleri	135

YERLEŞİM YERİ FOTOĞRALARİ

Yerleşim Yeri 1 Toprakkale	136
Yerleşim Yeri 2 Ekecek	137
Yerleşim Yeri 3 Pınaryolu.....	139
Yerleşim Yeri 4 Ekecek	141

HARİTA TABLOSU

HARİTA 1	124
HARİTA 2	125
HARİTA 3	126
HARİTA 4	127
HARİTA 5	128
HARİTA 6	129
HARİTA 7	130
HARİTA 8	131

KISALTMALAR

A.U. D.T.C.F Ankara üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi

D.T.C.F.D: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi

D.A.B: Doğu Anadolu Bölgesi

D.A.E: Doğu Anadolu ve Erzincan

E.O.B.V.İ.C: Erzincan Ovasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası

R.İ.M.G.B.Ş.F: Refahiye İlçesi Merkezinde Gelişen Bazı Şehirsel Fonksiyonlar

T.A.Y: Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri

Çev: Çeviren

ÖNSÖZ

Yapılan bu çalışmada, coğrafi konumu nedeniyle doğu ve batı arasında geçiş güzergâhı olan ve bu özelliğinin etkisi ile tarih boyunca çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapan Refahiye ilçesinden çeşitli çalışmalar ile elde edilen keramikler bölgenin tarihçesi ve arkeolojik merkezleri de ele alınmak sureti ile değerlendirilmiştir. İlçede ve Erzincan genelinde Ceylan başkanlığında 1998 yılında başlayıp hala devam eden Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları kapsamında elde edilen verilerin ve çalışmaların eklenmesiyle özgün sonuçlar elde edilmeye çalışılacaktır.

Refahiye ilçesi ve çevresinde yapılan araştırmalar, bölgenin Paleolitik, Neolitik ve Mezoolitik çağları hakkında yeterli bilgi vermediğinden, ilçenin Geç Kalkolitik Çağ ve sonrasında yerleşim gördüğü düşünülmektedir. Refahiye ilçesi stratejik konumu sebebiyle tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bölgenin sınırlarına kadar ulaşan Hurri, Azzi-Hayaşa, Dayaeni / Diauehi ve Urartu Devleti hakkında elde edilen bilgilerle beraber bölgenin tarihine ışık tutulmaya çalışılmıştır.

Tez konusu olarak belirlediğimiz bu çalışmanın amacı; Yüzey araştırmaları ile tespit edilen merkezlerden alınan keramik örneklerinin detaylı bir biçimde incelenmesi ve sonuçlarının açıklanarak Refahiye bölgesinin Eskiçağ Tarihi hakkındaki bilgilerin artırılması mevcut bilgilerin güçlendirilmesidir.

Yaptığım bu çalışmada benden yardımlarını bir an bile esirgemeyen çok kıymetli danışman hocam Yrd. Doç. Dr. İbrahim ÜNGÖR'e, çeyrek asra yaklaşan bir zamandan beri Doğu Anadolu Araştırmaları kapsamında Erzincan'da çalışmalarını sürdüren çok değerli hocam Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN'a Yrd. Doç. Dr. Oktay ÖZGÜL'e, Yrd. Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI' ya, Ayrıca her konuda desteğini esirgemeyen Babama, en çok zahmetimi çeken ve bu dönemde kaybettiğim canım anneme, kıymetli dostlarım Seda BÜYÜKAKYOL ve Hazel DURLU' ya ekip arkadaşlarım; Tuğrul BATMAZ, Beyazıt SÖYLEMEZ, Gökhan KALMIŞ, Ayşegül MORKOÇ' a, teşekkürlerimi borç bilirim.

GİRİŞ

Amaç:

Bu çalışmamda, Erzincan ilinin 70 km Kuzeybatısında yer alan Refahiye ilçe merkezi başta olmak üzere; ilçeye bağlı köylerde bulunan Eski Çağ dönemine ait Kale, Höyük ve yerleşim yerlerinden elde edilen keramiklerin değerlendirmeleri yapılmıştır. Yerleşim alanlarına ait elde edilen bu keramikler, bölgenin tarihi yerleşimlerinin tarihlendirilmesinde ve çevresinde bulunan kültürlerle etkileşim düzeylerini belirlemek adına bizlere yardımcı olmuştur.

Yöntem:

Tez konunun ayrıntılı bir şekilde incelenmesi için konu altı bölüme ayrılmıştır. Birinci Bölümde Doğu Anadolu Bölgesinin coğrafi özellikleri ile Erzincan ilinin genel coğrafi özellikleri anlatılmaya çalışılmıştır.

İkinci Bölümde; Araştırma sahası olan Refahiye ilçesinin coğrafi özellikleri anlatılmıştır. Üçüncü Bölümde gelindiğinde; tarih öncesi devirler hakkında bilgi verilmiş ve genel hatları anlatılmaya çalışılmıştır.

Dördüncü Bölümde çalışma; Bölgenin Eski Çağ Tarihi'nden genel olarak bahsederek bölgede hüküm süren devletlerin siyasi ve sosyal tarihi anlatılmaya çalışılmıştır.

Beşinci Bölümde; keramik tanımı ile keramik yapımında kullanılan işlemler ve değerlendirme yöntemlerinden bahsedilmiştir.

Son olarak altıncı Bölümde gelindiğinde çalışma sahasında yerleşim yerlerinin tarihlenmesi, fotoğraflanması, çizimi, keramiklerin özellikleri ile boyutları gibi özellikleri verilmeye çalışılmıştır.

Sonuç bölümünde altı bölümde ele aldığım konunun elde ettiğim veriler ışığında çevre kültürlerle etkileşimi sosyo-kültürel özellikleri, ekonomik faaliyetleri değerlendirilmiştir.

Kullanılan Terimler ve Terimlerin Tanımları

Terimler:

Tezimde, çanak çömlek tekniği ile ilgili tanımlar yapılmış, arkeolojide kullanılan teknik ve özelliklere bağlı kalınmıştır. Çalışmanın genelinde, bir bütünlük elde etmek adına, kullanılan malzemeler bakımından çanak, çömlek, Pitos, tabak, taban, Kaide gibi “çanak çömlek” terimleri kullanılmıştır. Yine elde edilen envanterin özellikleri arkeoloji biliminin terminolojisine uygun bir şekilde “astar, cidar, çap, sertlik, bezeme, renk, katkı, açkı, pişme, ” gibi terimler sıklıkla kullanılarak elde edilen eserler açıklanmaya çalışılmıştır.

Üzerinde çalıştığımız envanter arasında çanaklar, çömlekler, küçük buluntular, Keramik parçaları, kulp parçaları, kaideler ve pitos parçaları yer almaktadır. Astarlama açısından elde ettiğimiz envanter ise renklerine göre gruplara ayırmaktayız. Bu gruplar; Kiremit, devetüyü, hamur rengi, siyah ve kırmızı olarak belirlenmektedir. Ülkemizde en çok tercih edilen astar renkleri arasında kiremit ve siyah renkleri bulunmaktadır.

Çanak Çömleklerin hammaddelerini ince kum, orta taşçık katkılı olarak ayırmaktayız. Bu çanak ve çömleklerin, geneline baktığımızda orta ve iyi pişmiş, çark yapımı oldukları gibi kötü derecede pişmiş çanak çömlekler ve el yapımı çanak çömleklerde bulunmaktadır.

Tanımlar

Form:

Çanak-Çömlek malzemelerinde, Ağız, Dip, Gövde, gibi temel şekilleri bulunmakta olup bu şekillerin özelliklerine göre Geniş ağızlı kaplar ve dar ağızlı kaplar şeklinde gruplara ayrılmıştır. Çalışma sahamızdan elde edilen yüzey envanter arasında bir bütün şeklinde malzeme ve kap elde edilmediğinden değerlendirmelerimiz genelde daha küçük parçalardan ibaret olmaktadır. Elde edilen bazı parçaların şekilleri net bir şekilde ortaya koyulamamaktadır.

Katkı:

Keramiğin hammaddesini oluşturan kil (toprak) içerisindeki yabancı maddelere “katkı” ismi verilmektedir. Yapılan Çanak çömleklerin daha kolay şekil almasını sağlamak ve pişme sırasında yapılan kabın deformasyona uğramaması amacıyla bazı katkı maddeleri eklenmektedir. Bu katkı maddeleri ana maddemiz olan kilin içerisinde bulunabileceği gibi daha sonradan da kile eklenmiş olmaktadır. Katkı maddelerin başında ise kireç, taşcık, kum, saman, mika ve benzeri maddeler gelmektedir.

Açkı:

Yarı kuru bir şekilde oluşturulan çanak çömleğin yüzeyinin düzgün olabilmesi için, bir taş parçası ya da kemik parçası gibi maddelerle parlatılması ve düzgünleştirilmesine açkı denmektedir. Bu yöntem ile kabın yüzeyindeki taneciklerin sıkıştırılması ve pürüzsüz bir yüzey elde edilmesi amaçlanmaktadır.

Renk:

Keramik rengini tespit etmek amacıyla, kabın veya keramik parçasının kırık kısmında ve astarsız yüzeyinde görülen renk, envanterin ana rengini göstermektedir. Ana rengimizin dışında kabın pişmesinden kaynaklanan renk farklılıkları da bulunmaktadır. Keramiklerin renk çeşitleri hakkında bilgiyi, Munsell Soil Color Chart Kataloğundan¹ elde etmekteyiz.

Astar:

Kil kabın iyice sulandırılarak ve dış yüzeyi iyice temizlenerek çeşitli yöntemler uygulanması ve işleme tabi tutulmasına astarlama denmektedir. Bu yöntemle kap yüzeyindeki pütürcükler gizlenir ve pürüzsüz bir görünüm elde etmek amaçlanmıştır.

Yapım:

Kapların genel olarak yapım teknikleri “el yapımı” veya “çark yapımı” olmak üzere belirlenmiştir. Keramiğin yapım şeklinin ortaya konulması keramiklerin iç

¹MunsellSoilColor Chart Kharts, 1975

yüzlerindeki çark izlerine bakılarak belirlenmiştir. Kullanılan “çark” kelimesi“ hızla dönen çark” (Turnet) anlamı taşımaktadır. Yapım şekilleri incelenen bazı kapların iç kısmı ve dış yüzeylerinin astarlanması ve açıklama tekniğinin uygulanması nedeniyle çark izleri bulunmamaktadır. Bu gibi durumlarda yapılan kapların yüzeylerinin düzgünlüğüne bakılarak, el ile değil de çark ile yapılmış oldukları kolayca anlaşılmaktadır.

Pişme:

Çark sistemi veya elle biçimlenen bir kabın dayanıklı olabilmesi için kabın fırınlanması gerekmektedir. Oluşturulan kabın pişme dereceleri, kabın cidarına ve yüzeyine bakılarak anlaşılmaktadır. Pişme derecesinin değerlendirilmesi ise iyi, orta ve kötü olarak belirlenmiştir. Keramik verilerini değerlendirme çalışmalarımız sırasında Tuba Ökse'nin Arkeolojik Çalışmalarda Seramik Değerlendirme Yöntemleri adlı eserinden faydalanılmıştır.²

Çap:

Çap cetveli ile tespit ettiğimiz ölçüler Ağız veya Dip çapı şeklinde olup santimetre (cm) olarak belirlenmiştir. Elde edilen envanter çapları tespit edilmeye çalışılmış ancak çok küçük formdaki parçaların bir kısmının yapısının bozuk olması ve kırık parçanın çok küçük olması ölçülerde sıkıntıya yol açmıştır.

Cidar:

Çanak çömleklerin cidar kalınlığı aynı zamanda çapını da etkilediği için malzemeler için ayrıca cidarları da değerlendirmeye alınmıştır. Büyük çaplı bir çanak çömleğin çok ince bir cidara sahip olması mümkün değildir.

Cidar kalınlığı tespitimizde;

1-5 mm.- İnce Cidar

5-10 mm. için - Orta Cidar

10-20 mm. için - Kalın Cidar

² Tuba Ökse, *Arkeolojik Çalışmalarda Seramik Değerlendirme Yöntemleri*, İstanbul 2015, s 48-77

20 mm. ve üstü için “Çok Kalın Cidar” değerlendirmesi yapılmaktadır.

Sertlik:

Kabın pişme özellikleri ile paralellik gösteren sertlik terimi de bu bölümde değerlendirilmiştir.

Tırnak ile çizilebilen parçalar – yumuşak

Bakır bir çivi ile çizilebilen parçalar – orta

Demir bir çivi ile çizilebilen parçalar- orta-sert

Çelik bir çivi ile çizilebilen parçalar - sert

Cam parçası ile çizilebilen parçalar ise – çok sert olarak ifade edilmiştir. Bu sertlik malzemenin pişme ısısı, formu ve rengi ile de değerlendirilebilir.

Bezeme:

Genellikle dekoratif amaçlı olarak çanak-çömlek malzeme üzerine yapılan süsleme unsurlarına bezeme denmektedir. Ancak çalışma bölgemizde Orta Çağ özelliği taşıyan sırlı birkaç malzeme dışındaki bezeme türü sınırlıdır. Genellikle bezeme türleri yiv, oluk, dalga, tarak, kertik/çentik, baskı ve parmak bezemeli parçalar şeklinde bulunmaktadır.

Çalıştığımız bölgeden elde edilen envanterin değerlendirilmesinde, keramik çizimleri ve elde edilen envanterin bilgileri verilmeye çalışılmıştır. Keramiklerin buluntu yerleri kısaltılarak verilmiş olup, renklendirme konusunda MunsellSoilColor Chart Kataloğundan yararlanılmıştır.³ Keramiklerin değerlendirilmesinde belirlenen katalog fişleme aşağıdaki gibidir.

³Munsell 2000 : (*SoilColor Chart Kharts*)

Canak/ Dip parçası

Envanter No:

Buluntu Yeri:

Hamur Rengi:

Astar Rengi:

Katkı:

Pişme:

Açkı:

Yapım:

İlgili Araştırmalar:

1998 yılında Kuzeydoğu Anadolu’da aralıksız olarak sürdürülen tarihi ve arkeolojik yüzey araştırmaların sonuçlarından anlaşıldığı üzere Erzincan ilinde, ilk çağlardan itibaren yerleşim alanlarının var olduğu tespit edilmiştir.⁴

Ceylan ve ekibinin 1998 yılında Doğu Anadolu’da başlatmış olduğu Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır illeri Yüzey Araştırmaları çalışma alanımız olan Refahiye’yi kapsamaktadır. Bu çalışmalar ile çalışma bölgemizde çok sayıda yerleşim yeri tespit edilmiştir.

Ceylan başkanlığında 2009 yılında Erzincan bölgesinde devam eden çalışmalara Erzincan’ın 71 km. Batısında yer alan Refahiye ilçesinde devam edilmiştir. Bu çalışmalar kapsamında Refahiye ilçesinin 18 km. güneyinde bulunan Cengerli köyünde bir mağara tespit edilmiş ve elde edilen veriler bu yerleşmenin İlk Tunç, Demir Çağ (Urartu) ve Orta Çağ dönemlerine ait olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca Cengerli köyünün 3 km. kuzeyinde bulunan Kurtlutepe Dağı’nın güney

⁴Alparslan Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları*, Erzurum, 2008 s. 9, Ceylan, “1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları”. XVIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı -II. Ankara, 2001

eteklerinde yer alan Çamlıca yerleşmesinin de İlk Tunç ve Orta ağ dönemlerine ait olduğu belirlenmiştir. Refahiye ilçesinin 13 km. kuzeybatısında bulunan avuş köyünde yer alan Toprakkale Höyük de yapılan alışmalar İlk Tunç, Demir ağ ve Orta ağ dönemlerine aittir. Toprakkale Höyüğün 1 km. Batısında yer alan Küçük Höyük ise, günümüzde tarım alanı olarak kullanılmaktadır. Az sayıdaki keramik verisi kültür tespiti için yeterli olmamakla birlikte elde ettiğimiz bulgular Orta ağ Dönemi'ne ait olduğunu göstermiştir.⁵

Ceylan başkanlığında yürütölen araştırmaların 2010 yılı çalışmaları ise, Refahiye bölgesini de kapsamıştır. Bu alışmalar sırasında sekiz yeni yerleşim alanı tespit edilmiştir. Refahiye'nin 6 km kuzeydoğusundaki Akığdem köyünün güneybatısında yer alan Akığdem Nekropolünden elde edilen veriler ışığında, bu bölgenin Doğu Roma dönemine ait bir mezarlık alanı olduğu anlaşılmıştır. Bu yerleşim alanının haricinde yapılan araştırmalar yine Refahiye'nin kuzeydoğusunda devam etmiş, Gökseki Kalesi, Bektaş Kalesi, atalçam Kalesi, Doblaktepe Höyük, Kaleninsırtı Kalesi, Kırantepe Yerleşmesi, OrtagözeHöyük ve Sağlık köyü yerleşmesinden elde edilen veriler ışığında yerleşim alanlarının İlk Tunç, Demir ağ ve Orta ağ dönemlerine ait olduğu tespit edilmiştir.⁶

2010 yılında ekip tarafından Refahiye ilçesinde yapılan yüzey araştırması neticesinde Refahiye' nin 40 km kuzeydoğusundaki Mendeme Başı köyünün hemen üzerinde yükselen kayalık tepe üzerinde bulunan Bektaş Kalesi'nden elde edilen çanak çömlek verileri bu kalenin Demir ağı ve Orta ağ'a ait olduğunu göstermektedir. Refahiye ilçesinin, Cengerli köyünün 3 km kuzeyinde bulunan Kurtlutepe Dağı'nın eteklerinde yer alan Çamlıca yerleşmesinde yapılan çalışmalar yerleşmenin etrafında bir sur kalıntısını ortaya koymuştur. Bu alandan elde edilen az sayıdaki çanak çömlek buluntusu İlk Tunç ağı'na tarihlenmektedir.⁷

⁵Yavuz, Günaşdı, -Yasin, Topaloğlu vd. "2010 Yılı Erzurum-Erzincan-Kars - İğdir İlleri Yüzey Araştırmaları", 29. *Araştırma Sonuçları Toplantısı-III*, Ankara, 2012, 49-71.

⁶Yavuz, Günaşdı, -Yasin, Topaloğlu vd. "2010 Yılı Erzurum-Erzincan-Kars-İğdir İlleri Yüzey Araştırmaları", 29. *Araştırma Sonuçları Toplantısı-III*, Ankara, 2012, 49-71.

⁷Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları*, s. 145

Ceylan ve ekibi tarafından başlayan yüzey araştırmaları çerçevesinde Refahiye bölgesinde birçok yerleşim alanı tespit edilmiş ve bu yerleşim alanlarından elde edilen çanak çömlek verileri hakkında detaylı çalışma sonuçları bu çalışmada sunulmuştur.⁸

⁸Ceylan; Erzurum'da Önemli Bir Merkez Cinis Höyük". Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi Erzurum, 2000 26, 29-42, Ceylan, "2000 Yılı Erzincan ve Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları".XIX. Araştırma Sonuçları Toplantısı -II. Ankara, 2002

I. BÖLÜM

DOĞU ANADOLU BÖLGESİNİN COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ

Türkiye, eski dünya kıtaları olan Avrupa, Asya ve Afrika'nın birbirine en çok yaklaştıkları Anadolu Yarımadası üzerinde bulunmaktadır.⁹ Ortadoğu, Balkanlar ve Kafkas topraklarını birbirine bağlayan kavşak görevi görmekte olan Türkiye'nin hem Asya kıtasında hem de Avrupa kıtasında toprakları bulunur ve üç tarafı denizlerle çevrilidir.¹⁰

Matematik konumu itibariyle Ülkemiz: Kuzey Yarım Kürede 36° - 42° Kuzey paralelleri ile 26° - 45° Doğu meridyenleri arasındadır.¹¹ Doğudan batıya, 16 boylam farkı bulunurken, kuzey-güney doğrultusunda Kuş uçuşu 6 enlem farkı bulunmaktadır.¹²

I.I. Yüzey Şekilleri

Doğu Anadolu, batıda Uzun Yayladan başlayan, doğuda İran sınırına kadar uzanan geniş araziye (yaklaşık 157.000 km² tüm yüzölçümümüm %20 si) Doğu Anadolu denir.¹³ Küçük Asya olarak tabir edilen Anadolu yarımadası, kuzeyinde Karadeniz ve Kafkaslar ile güneyinde sıradağlar orijini arasında yükselmiştir. Şekil itibariyle kaidesini adeta doğu sınırlarının teşkil ettiği ve güney kenar dağlarının çevirdiği, zirvesi iç Anadolu'ya doğru ilerleyen bir üçgeni andırır.¹⁴

Doğu Anadolu Bölgesi, II. Jeolojik zamanın başlarında Alpler'den başlayarak Balkanlar'a, oradan Anadolu'ya, İran'a ve Afganistan'a doğru uzanan jeosenklinalin bir kolunu oluşturmuştur. Uzun bir süre denizlerle kaplı olan Doğu Anadolu Bölgesi,

⁹Ertuğrul Murat Özgür, Türkiye Coğrafyası Ankara 2001, s. 9; Ersin Güngördü, *Türkiye'nin Turizm Coğrafyası*, Ankara 2003, s.2

¹⁰Ersin Güngördü, *Türkiye'nin coğrafyası*, Ankara 2010 s.1.

¹¹Güngördü, *Türkiye'nin coğrafyası*, s.1-3

¹² Ramazan Özey, *Siyasi Coğrafya* İstanbul 2002, s. 2-3

¹³ Hüseyin Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, İstanbul, 1989 s.1.

¹⁴Ersal Yavi, *Doğu Anadolu ve Erzincan*, Ankara, 1994 s.4; Tefik Tarkan, "Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi". *50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi*. Erzurum 1974, s. 7-22

III. Zamanın sonlarında gerçekleşen yükselmeler ile su yüzüne çıkmıştır.¹⁵Jeolojik zamanların hemen hemen her evresini geçiren Doğu Anadolu Bölgesi'nin çatı kısmı olarak tabir edilen zirvesinin ise III. Jeolojik zamanda oluştuğu bilgisine ulaşılmaktadır. Ayrıca IV. Jeolojik zamanın başlarında Doğu Anadolu Bölgesinde epirojenik hareketlerle yükselen topografik şekillerin baskınlığı görülmektedir. Bölgede yaşanan yükselmeler, kırılmalar ve çökmeler bir takım volkanik hareketlerin yaşanmasına yol açmıştır. Volkanlardan çıkan lavlar, yüksek dağları oluştururken daha sonraları etrafa yayılarak çukur alanları doldurmuş ve bölgenin geniş ve yüksek yaylalarını meydana getirmiştir.¹⁶

Doğu Anadolu Bölgesi Türkiye'nin en yüksek ve engebeli bölgesi olmasıyla diğer bölgelerden ayrılmaktadır. Bölgenin hemen güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda bulunan Nemrut, Süphan, Tendürek ve Ağrı gibi volkanik kökenli dağlar yer almaktadır.¹⁷ Ağrı dağı ise bölgenin en yüksek volkanik kökenli dağdır. Dağların yanı sıra bölgenin diğer yüzey şekillerini oluşturan geniş ovalara baktığımızda en önemlileri arasında: Muş, Van, Gürpınar, Başkale ve Yüksekova; kuzeyde Erzincan, Tercan, Erzurum, Kars ve Iğdır güneyde ise Elbistan, Elâzığ, Malatya ve Bingöl Ovaları bulunmaktadır. Bölgenin en alçak ovasını ise Iğdır Ovası oluşturmaktadır. Ovaların yanı sıra: Doğu Anadolu'nun en büyük kapalı havzasını teşkil eden Van Gölü 3.764km² yüz ölçümü ile yurdumuzdaki göllerin en büyüğüdür.¹⁸Bölgede Van Gölü'nün yanı sıra, Çıldır, Balık, Hazar, Haçlı ve Nemrut gölleri de bulunmaktadır.

Son olarak Doğu Anadolu Bölgesinin coğrafi sınırlarına baktığımız zaman: Güneyde Maraş'dan başlayan, güneydoğuda Toros dağlarını içine alarak, batıda Kızılırmak ile Fırat arasındaki su bölümü çizgisi ile kuzeyde Karadeniz dağlarının güney eteklerini takip ederek Bayburt Ovası'nı da içine katan bir sınıra ulaştığını

¹⁵ Saraçoğlu, D.A.B. s. 169

¹⁶ Saraçoğlu, D.A:B. s. 470

¹⁷Jak,Yakar,*Anadolu'nun Etnoarkeolojisi* , 2007 s. 364.

¹⁸Sırrı Erinç, Sami Öngör, Türkiye Coğrafyası, İstanbul 1976, s. 92; Yavi, D.A.E, s 5.

görmekteyiz.¹⁹Doğusunda; Ermenistan, Gürcistan, Nahcivan ve İran bulunurken, batısında; Kızıldağ, Çimendağ, ve Derbant Dağları yer almaktadır. Bölgenin kuzeyinde ise; Kuzeydoğu Anadolu Dağ silsilesi içinde yer alan, Çimen, Pulur, Gümüşhaneve Cin dağları, güneyine baktığımızda ise; Güneydoğu Anadolu Torosları sıralanmaktadır.

I.II. İklim

Doğu Anadolu Bölgesi genel itibariyle karasal iklimin hâkim olduğu bir bölgedir. Bu özellik bölgenin tamamını kapsarken, doğuya doğru ilerledikçe, civardaki denizlerin etki alanından uzaklaşmanın sonucuyla şiddetini daha da arttırmıştır.²⁰ Hem denizlerden uzaklaşmanın hem de yükseltinin artması sonucu karasal iklim bölgenin karakteristik özelliklerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesinde kışlar çok uzun ve dondurucudur.²¹ Kış mevsiminin şiddetli ve uzun sürmesinin yanı sıra yaz mevsimi bölgede kısa ve sıcak geçmektedir. Günlük ve yıllık sıcaklık farkının yüksek olduğu bu bölgede en fazla yağış miktarı ilkbahar aylarında görülmektedir. Yıllık yağış miktarı genellikle 400 mm.'nin üstündedir. Erzurum – Kars Bölgesi ile Hakkâri'nin yüksek kesimlerinde uzun ve sert bir iklim görünürken Iğdır ve çevresinde ise yüzey şekillerinin etkisi ile bölgeye göre daha ılıman bir iklim karakteri görülmektedir.²²

I.III. Bitki Örtüsü

Doğu Anadolu Bölgesi'nin sahip olduğu iklim özellikleri, denizlere göre konumu, yükselti ve yüzey şekillerinin etkisi bu bölgenin diğer iç bölgelere göre daha nemli bir yapıya sahip olmasına yol açmıştır. Aynı zamanda Doğu Anadolu Bölge'sinin yüksek kesimlerinin sürekli yağış alması bitki örtüsünün çok çeşitli olmasına yol açmıştır. Bu sebepten ötürüdür ki Doğu Anadolu'da orman tabii üst

¹⁹Yavi, D.A.E, s.4; Yakar, s. 364-371.

²⁰Tarkan, s. 11; Yavi, D.A.E, s. 6.

²¹Saraçoğlu, D.A:B. s.8; Tarkan, s. 11.

²²Tarkan, s. 11; Saraçoğlu, s. 8; Yavi, D.A.E, s. 6; Saliha Koday, *Doğu Anadolu Bölgesi'nde Hayvancılık*, Erzurum 2005, s. 32.

sınırları çok yüksektir. Bölgenin sahip olduğu bu özellikler sonucunda dört farklı bitki örtüsü ile karşılaşmıştır²³

Bölgede tektonik kökenli havzalar başta olmak üzere 200 m'ye kadar bozkır vejetasyonu yaygındır. Bozkırların en fazla görüldüğü yerler arasında ise Malatya, Muş, Erzurum, Erzincan ve Van bölgeleri gelmektedir. Bölgeye yayılan geniş bozkırların yanı sıra sıklıkla dağ bozkırları ve çayırlarına rastlamakta mümkün olmuştur. Bu bozkır çayırlarına Batıda Karlıova–Varto, güneyde Başkale, Doğuda İran sınırı olmak üzere kuzeyde Allahüekber Dağları arasında kalan kesimde rastlanır. Doğu Anadolu'da soğuk kış şartlarına ve kuraklığa dayanıklı olan Meşe Ormanları ve Antropojen Bozkırlar da yer almaktadır. BU ormanlar genellikle Güneydoğu'da Torosların kuzey eteklerinden başlayıp Tunceli üzerinden Erzurum'un güney kesimine kadar inmektedir. Son olarak bölgenin bir diğer bitki örtüsünü güneybatıdan, Erzincan Esence Dağları'na ve Kızıldağ'a kadar ilerleyen Sarıçam ormanları oluşturmaktadır.²⁴

Günümüzde büyük çoğunluğu tahrip edilmiş olan ormanlarımızın çok eski dönemlerde daha geniş bir sahaya yayıldığını M.Ö 8. Asırda Hakkâri – Van bölgesinde yapılan Asur istilalarına ait çivi yazılı belgelerden öğrenmekteyiz. Bu belgelerde sazlık kadar sık ormanların kestirildiğinden bahsedilirken, aynı zamanda Van bölgesinde yapılan arkeolojik kaynaklardan bölgede hüküm süren Urartu yapı malzemesi olarak Ardıç ağacının kullanılması ile Van ve etrafının ardıç ormanları ile kaplı olduğu anlaşılmaktadır.²⁵

I.IV. Hidrografya

Doğu Anadolu Bölgesi'nin en önemli özelliklerinden birini yükseltinin fazla olmasına bağlı olarak akarsu potansiyeli oluşturmaktadır. Van Gölü kapalı havzası dışında, bölgeden doğan ve nehir halini alan tüm akarsular, bölge dışında denizlere

²³Tarkan, s. 13; Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara 1992, s. 4.

²⁴ İbrahim Atalay, Kenan Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İstanbul 2007, s.475-479.

²⁵ Mansel, A. M. "Urartu Tarihi ve Medeniyeti". *Beşinci Üniversite Haftası Van*, İstanbul 1945, 113-116; Erzen, s. 5.

dökülmektedir. Bunların yanı sıra Aras Nehri ve Kura Nehri Hazar Denizi'ne dökülmektedir.²⁶

En eski çağlarından bu yana, İnsanlar yaşamlarını sürdürebilmek için genelde su kaynakları etrafında toplanmışlardır. Bu su kaynakları etrafında teşkilatlanan medeniyetler verimli toprakları kaybetmemek adına sürekli birbirleri ile mücadele etmişlerdir. Eskiçağlarda yapılan savaşların temel nedenini incelediğimizde sık sık bu durumla karşılaşmaktayız. Doğu Anadolu platolarından ve dağlarından doğan nehirler, bazen platolardaki derin vadilere gömülerek şiddetle akarken bazen de menderesler çizerek yavaşça yayılmıştır. Doğu Anadolu Bölgesi'nin en önemli akarsularını Aras, Kura, Fırat ve Dicle oluşturmaktadır.²⁷

Fırat Nehri, Doğu Anadolu platolarının içinden geçen ve uzunluğu 2800 kilometre olan bir nehridir. Karasu ve Murat'ın birleşmesiyle oluşmuştur. Fırat Nehri'nin drenaj alanı geniş olduğundan taşıdığı su miktarı da fazladır. Ülkemiz haricinde Irak ve Suriye topraklarının büyük çoğunluğu bu nehir sayesinde sulanmaktadır.²⁸Fırat Nehri, Elâzığ sınırlarını geçip Şanlıurfa'dan Suriye sınırlarına doğru yol almaktadır. Suriye ve Irak çöllerinin yaşam kaynağı olan Dicle ile birleştikten sonra “Şattü'lArap” adını alıp Basra Körfezi'ne dökülmektedir.²⁹ Erzurum'un kuzeyinde bulunan Dumlu Dağları'ndan doğan Karasu, Erzurum'dan sonra Erzincan'ı geçip Munzur Dağlarını dolandıktan sonra Murat suyu ile birleşmektedir. Murat ise Van Gölü'nün kuzeyindeki Aladağlardan doğar, Muş ve Elazığ'ı geçtikten sonra Karasu ile birleşerek Fırat Nehri'ni meydana getirirler.³⁰ Ünlü tarihçi Herodot eserinde, Antik kaynaklarda “Euphrate” ve “Eufrate” şeklinde

²⁶ Atalay, Mortan, s.468.

²⁷ Ahmet Necdet Sözer, Diyarbakır Havzası, Ankara 1969; Emrullah Güney, *Dicle Irmağı'nda Kelek Taşımacılığı*, Ankara 1990, s. 323; Güngördü, *Türkiye'nin coğrafyası*, s. 52; Girgin- Bulut vd *“Türkiye'deki Karayolu Geçitleri”* Erzurum, 2001 s. 89- 109.

²⁸ Atalay, Mortan, s.468.

²⁹ Metin Tuncel, *“Fırat”*, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Ankara, s. 31; Kenan Arınç; *Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri II*, Erzurum 2006, s. 30.

³⁰Sözer, s. 32; Güngördü, s. 54; Ceylan, s.9.

yer alan Fırat Nehri için, nehrin büyüklüğüne, akış hızına vurgu yaparken, bunun yanında Babil topraklarına kadar nehrin ulaştığını da söylemektedir.³¹

Bölgenin diğer önemli nehri olan Aras Nehri, Murat platoları üzerinde yükselen Bingöl dağlarından doğarken kuzeyden gelen Arpaçayı ile birleşerek Ermenistan sınırına ulaşmaktadır. Aras Nehri ayrıca geçtiği bölgelerde, Nahcivan-İran, Ermenistan-İran ve Azerbaycan-İran sınırını da çizerek akmaktadır.³² Ülkemizden doğan ve birçok ülke sınırından geçen Aras Nehri'ne Ksenophon'un "Anabasis" adlı eserinde rastlamaktayız. Böylece Aras Nehri'nin tarihte de son derece önemli bir yer teşkil ettiğini görmekteyiz.³³

Kura Nehri'ne baktığımız zaman Doğu Anadolu için önemli bir konumda olan Allahüekber dağlarından doğarak Ermenistan sınırına kadar ilerler ve bu bölgede Aras Nehri ile birleşerek Hazar Denizi'ne dökülür.³⁴

Doğu Anadolu Bölgesi zengin akarsu ağının yanında zengin kapalı havzaları ile de ülkemizde son derece önemli bir yere sahiptir. Ülkemizin en büyük ve en derin gölü olan Van Gölü Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunmaktadır. Suları sodalı olan bu gölümüz tektonik özellik göstermektedir. Van Gölü haricinde bölgenin önemli gölleri arasında dünya'nın sayılı kardera göllerinden olan Nemrut Gölü yer almaktadır.³⁵

I.V. Yollar

Doğu Anadolu Bölgesinin yüksek ve engebeli yapısının yanı sıra, kışların çok şiddetli ve uzun süre kar yağışlı olmasına rağmen bölgede ulaşımı sağlayan önemli yollar bulunmaktadır. En eski çağlardan bu yana ticaret güzergâhlarının bu bölgelerden geçmesi ile Kafkasya'dan ve Kuzey İran'dan batıya geçişte önemli bir

³¹Heredot, *Heredot Tarihi*, İstanbul, (1983) s. 180.

³²Metin Tuncel, "Aras", Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Ankara, s. 332.

³³Ksenophon, *Anabasis*. ç: Sinem Ceviz, İstanbul 2013 s. 29.

³⁴Güngördü, *Türkiye'nin coğrafyası*, s. 54; Ksenophon, s. 30.

³⁵Atalay, Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, s.470.

konumda olan güzergâhlar, aynı zamanda Karadeniz ile Akdeniz'e inmek için de sürekli tercih edilmiştir.³⁶

Bölgenin önemli yollarından bir tanesini Sivas, Erzincan, Erzurum, Iğdır üzerinden Nahcivan'a bağlanan kara yolu oluşturmaktadır. Bu yol üzerinden kuzey ve güney doğrultu da uzanan ikinci bir işlek yol ağıda yer almaktadır. Bölgeni bir diğer önemli yol ağı ise Kayseri, Malatya, Elâzığ, Bingöl, Muş ve Van Gölü'nün güneyini takip eden yoldur ve bu yol Van'a bağlandıktan sonra Hakkâri Bölgesine ulaşmaktadır.³⁷

Doğu Anadolu Bölgesi'nin yine kuzey – güney doğrultusunda uzanan önemli yolları da bulunmaktadır. Bu yollardan ilki Elâzığ, Tunceli üzerinden Erzincan ve Erzurum'a ulaşırken, diğeri Bingöl ve Karlıova üzerinden Erzurum'a ve Van üzerinden Ağrı'ya bağlanan yollardır. Bu ana yolların haricinde tüm ilçe ve illeri birbirine bağlayan yollarda bulunmaktadır.³⁸

Bölgede karayolunun yanı sıra ulaşımı sağlayan demiryolu ağı da bulunmaktadır. Cumhuriyetin ilk yıllarında yapılan bu demir yolu ağı, Sivas'tan başlayarak, doğuya doğru uzanır. Bu ağ daha sonra Çetinkaya'da ikiye bölünerek önce Erzincan'a sonra da Erzurum'a ulaşmaktadır. Bir diğer ağ ise Kuruçay vadisinden Malatya sınırına kadar uzandıktan sonra Elazığ'a kısa bir hat olarak uzanıp Dicle Vadisine kadar ulaşmaktadır. Diyarbakır'dan sonra Batman'ı geçerek Siirt yakınlarındaki Kurtalan'da sona ermektedir.³⁹

Doğu Anadolu Bölgesinde hem işlek karayolu ağının var olması hem de demir yolu ağının bulunması ile ulaşım son derece kolaylaşırken, son zamanlarda bölgede hava yolu istasyonlarının da aktif olarak kullanılmaya başlaması sonucu doğu – batı ulaşımında yaşanan sıkıntılar en aza indirilmiştir.

³⁶Pehlivan 1984, s.23; Saraçoğlu, D.A:B. s. 503; Atalay, Mortan, s.470.

³⁷ Tarkan, s. 18; Saraçoğlu, s. 481; Atalay, Mortan, s.495.

³⁸ Hamit Sadi Selen, Türkiye'nin Yol Sistemi, Ankara 1943, s. 352; Atalay, Mortan, s, 496.

³⁹ Saraçoğlu, D.A:B. s. 504.

I.VI. Ekonomi

Doğu Anadolu Bölgesi oldukça yüksek ve engebeli bir yapıya sahiptir. Bu nedenle bölgenin tarım alanları birkaç istisna ova dışında son derece kısıtlıdır. Karasal iklimin bölgeye hâkim olmasından kaynaklanan nedenlerden ötürü tarımsal faaliyetlerin süresi azalmıştır.⁴⁰ Erzurum, Malatya, Iğdır, Muş, Erzincan ve Bingöl ovaları Doğu Anadolu Bölgesinde tarımın yapıldığı başlıca bölgeler arasında yer alır. Bu bölgelerde en fazla buğday, arpa ve çavdar yetiştirildiği bilinmektedir. Havadaki bağıl nem düşük olduğu için güneş ışınları şiddetli geldiği gibi toprak fazla ısınmaktadır. Böylece başta arpa olmak üzere birçok tarım ürünü bölgede yetiştirilmektedir.⁴¹

İklimle bağılı olarak bölgede çok çeşitli bitki örtüsünün var olması sonucunda çayır ve otlakların geniş alanlara yayıldığı bilinmektedir. Otlakların fazla olması özellikle bölgenin kırsal kesimlerinde hayvancılık faaliyetlerinin yoğun bir şekilde yapıldığını göstermektedir. Doğu Anadolu Bölgesinin bölümleri birbirinden farklı özellik gösterdiği için beslenen hayvan cinsi de bölgeden bölgeye farklılık arz eder. Sığırcılık, genelde Erzurum- Kars tarafında görülürken koyun keçi gibi küçükbaş hayvanlar Malatya, Elâzığ, Bitlis çevresinde görülmektedir.⁴²

Bölgenin sahip olduğu maden rezervi de önemlidir. Doğu Anadolu Bölgesinden çıkarılan madenlerin başında bakır, demir ve linyit yer alır. Bakır bölgede çeşitli yerler de görülmüş olsa bile tek ocak Ergani Madeni'dir. Bölgenin demir madenleri ise Divriği kasabasının kuzeybatısında bulunan Cürek Dağı'nda işletilmektedir⁴³

⁴⁰ Sırrı Erinç, Sami Öngör, *Türkiye Coğrafyası*. İstanbul 1976, s.95.

⁴¹ Tarkan, s. 17-18 Erinç-Öngör, s. 95; Atalay, Mortan, s. 491.

⁴² Erinç, s. 43; Saraçoğlu, s. 19; Atalay, Mortan, s. 495.

⁴³ Saraçoğlu, D.A:B. s. 490; Atalay, Mortan, s. 350.

I.VII. ERZİNCAN İLİ'NİN GENEL COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ

I. VII. I. Konum, yeryüzü şekilleri ve Özellikleri

Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeybatısında, Yukarı Fırat Bölümünde yer alan Erzincan, doğal ve beşerî özellikleri bakımından diğer bölgelerden ayrılmaktadır. Batıda Sivas ili, kuzeyde Giresun, Gümüşhane, Bayburt, doğu Erzurum ile çevrili olan Erzincan güneyde Bingöl, Tunceli, güneybatıda ise Elazığ ve Malatya ile sınır komşusudur.⁴⁴ Erzincan ilinin yaklaşık olarak kapladığı alan 570km² iken, çalışma alanına köylerin, dağların ve su bölümlerinin yüzölçümü eklendiğinde bu rakam toplamda 1628km² ye ulaşmaktadır.⁴⁵

Erzincan Ovası ve çevresi Jeolojik bakımdan Türkiye'nin en karışık bölgelerinden birini teşkil ederken, yeryüzü şekilleri bakımından da Doğu Anadolu Bölgesi'nden farklı bir yapıya sahip değildir. Bölgemiz Jeolojik yapısını ise II. Jeolojik zaman başından, III. Jeolojik dönemin ortalarına kadar geçen sürede kazanmıştır diyebiliriz. Tektonik kökenli bir yapıya sahip olan Erzincan Ovası'ndan Malatya ve Elazığ üzerinden başlayıp, Muş'un Varto ilçesine kadar uzanan Doğu Anadolu Fay kuşağı geçmektedir.⁴⁶

III. Jeolojik Zaman sonları ve IV. Jeolojik zaman başında oluşan Erzincan Ovası, akarsuların meydana getirdiği aşındırma ve doldurma sonucu bugünkü şekli almıştır. III. Jeolojik Zamanın sonunda bölgede yaşanan yükselmelerle beraber Erzincan'ın güney sınırını oluşturan Munzur Dağları ve kuzeyinde yer alan Esence Dağları oluşmuştur. Bu alçalmalar ve yükselmeler Erzincan Ova'sının oluşumunu etkilemiş ve günümüzde de devam etmektedir.⁴⁷

⁴⁴ Abdulkadir Gül, Adem Başbüyük, *Bir Tarihi Coğrafya İncelemesi* Konya 2011 s. 7.

⁴⁵ Selçuk Hayli, *Erzincan Ovasının Beşerî ve İktisadi Coğrafyası*, (Danışman: Prof. Dr. Hayati Doğanay), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, Elazığ 1995 s. 1.

⁴⁶ Saraçoğlu, s.1; Okan, Tüysüz, "Erzincan Çevresinin jeolojisi ve Tektonik Evrimi" İstanbul 1993, s. 271-280; Gül, Başbüyük, s.9.

⁴⁷ Erdoğan Akkan, "Erzincan Ova'sında Son Tektonik Hareketler ve Bunların Morfolojideki Tesirleri" *Türk Coğrafya Dergisi* XVII/21, İstanbul 1961, s.125; Mehmet, Ardos, *Türkiye Ovalarının Jeomorfolojisi I*, İstanbul 1984, s. 119

Erzincan Ovası'nın sınırlarına baktığımızda; kuzeybatısında Otlukbeli dağları, kuzeyinde Esence Dağları, batısında Karadağ, güneyinde Munzur Dağları ve kuzeydoğusunda Mercan Dağları ile Ergani Dağı ve Kılıçkaya Dağı ile çevrilidir. Erzincan Ovası'nı kuzeybatıda yer alan Otlukbeli Dağları, Yeşilirmak su toplama havzasını oluşturduğu gibi bu dağlar, Fırat Havzasından sonra su bölüm çizgisini de oluşturmaktadır.⁴⁸

I.VII. II. İklim

Doğu Anadolu Bölgesinde iklim özellikleri, yeryüzü şekillerine ve yükseltiye bağlı olarak farklılık göstermektedir. Erzincan Ovası morfolojik yapısı dolayısıyla yüksek dağlar ve çöküntü ovalar arasında yüksek sıcaklık ve düşük yağış değerleri farklılık göstermektedir.⁴⁹

Doğu Anadolu Bölgesi diğer bölgelerle kıyaslandığı zaman şiddetli karasal iklimin hâkim olduğu bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki yüksek dağ sıralarının arasında yer alan Erzincan ili yer şekillerinin ve yükseltinin komşu şehirler ile farklılık göstermesi sebebiyle farklı iklim tipleri görülmektedir. Erzincan ilinin ortalama tabanı 1200'm.civarında olduğu halde ilin etrafını çevreleyen dağların ortalama yükseltisi 3000'm civarındadır. Bunun sonucunda Erzincan'ın kuzeyini ve güneyi etrafındaki yükseklik -200 m.yi bulmaktadır. Ve bu durum Erzincan ilinin iklimi üzerinde etkili olmaktadır. Böylece bu etkiyi sıcaklık, yağış ve rüzgârların yönleri gibi durumların üzerinde görmekteyiz.⁵⁰

Yıllık ortalama sıcaklığın aylara göre dağılımını inceleyecek olursak karasal iklimin en belirgin özelliklerinden kış mevsimine yaklaştıkça sıcaklık değerinin

⁴⁸ Hayli, E.O.B.V.İ.C, s. 1; Gül, Başbüyük, s.7.

⁴⁹Gül, Başbüyük, s.16.

⁵⁰Erdoğan Akkan, “*Erzincan Ovasının İklim Özellikleri*”, A.U. D.T.C.F, Yıl 63, S. 3, c:21, , s. 79; Saraçoğlu, s.10; Erinç, s. 20.

azaldığı, yaz aylarına yakın sıcaklığın arttığı görülmektedir. En düşük sıcaklık -2,7 C ile ocak ayına ait olurken en yüksek sıcaklık 24 C ile Temmuz ayına aittir.⁵¹

Erzincan ilinin ve çevresinin genelinde, şiddetli karasal iklim tipi görülmesi ile bu iklimin sahip olduğu düzensiz yağış rejiminin yanı sıra yağış şekli genellikle çığ, yağmur, kar ve dolu şeklinde görülmektedir⁵²

I.VII. III. Hidrografyası

Doğu Anadolu Bölgesi'nde eski dönemlerden bu yana insan hayatı üzerinde etkili olan en önemli akarsu kaynağı Karasu'dur. Erzurum Ovasının kuzeydoğusunda bulunan Dumlu dağlarından doğan ırmak Sansa Boğazı'nı geçtikten sonra Erzincan Ovası'na ulaşmaktadır. Aynı zamanda ovanın güneybatısındaki Kemah Boğazı'nı geçerek, Kemaliye'ye yöneldikten sonra Murat kolu ile birleşip "Fırat" adını almaktadır.⁵³Fırat Irmağının önemli iki kollarından biri olan Karasu, Murat Irmağı'na göre daha kısa olmasına rağmen halk tarafından "Fırat" olarak adlandırılmıştır.⁵⁴

Bölgenin en önemli Irmağı olan Fırat'ın önemli bir kolu olan Karasu Nehrinin debisi, uzun ve şiddetli kış mevsimlerinin ardından, ilkbahar mevsimine girildiğinde kışın yağın sıcaklığın etkisi ile erimesinden dolayı yükselişe geçmektedir. Yaz aylarındaki sıcaklık artışına bağlı olarak buharlaşmanın artması ile su seviyesi düşmektedir. Sonbahar mevsimine girildiğinde ise yağışların artması ve sıcaklıkların birden düşmeye başlaması sonucunda buharlaşma azalmaktadır.⁵⁵

Erzincan Ovasında Karasu'ya kadar uzanan ufak akarsuların geneli kuzeydeki Esence ve güneydeki Munzur Dağlarından kaynaklarını almaktadır. Bu akarsular dağların zirvelerindeki kar birikintilerinden beslendikleri için yaz dönemlerinde su kaybına uğramadıkları gibi Erzincan ili ve etrafındaki bölgelerin tarımsal faaliyetlerinde Karasu nehrine ulaşan bu akarsuların konumu bölge için önemlidir.

⁵¹ Gül, Başbüyük, s.18.

⁵² Hayli, E.O.B.V.İ.C, s. 42; Erinç, s. 20-21

⁵³ Gül, Başbüyük, s.19.

⁵⁴ Metin Tuncel, Fırat, s. 31-32; Halil, Günek, "Karasu (Fırat) Havzasının Su Potansiyeli ve Değerlendirilmesi" Doğu Coğrafya Dergisi 11 (15) Erzurum 2006, s. 113-136; Gül, Başbüyük, s. 19.

⁵⁵Selçuk Hayli, E.O.B.V.İ.C, 1995 s. 46.

Mercan Deresi, Çardaklı Deresi, Vasgird Çayı, Karasu Irmağının Erzincan Ovasındaki en önemli kollarını teşkil etmektedir.⁵⁶

I.VII.IV. Erzincan İlinin Toprak Yapısı

Erzincan Ovasının sahip olduğu İklim, topografya ve ana madde farklılıkları nedeniyle özellikle Erzincan ilinde çeşitli büyük toprak grupları oluştuğunu görmekteyiz. Büyük toprak grupları yanı sıra toprak örtüsünden yoksun bazı arazi tipleri de görülmektedir.⁵⁷

Erzincan bölgesi ülkemiz genelinde topraklarının en fazla süpürüldüğü ve aşınmanın fazla olduğu sahaların başında gelmektedir. Erzincan ilinin de içinde bulunduğu geniş topraklarda kumlu ve milli alüvyon toprakların kapladığı alan çok fazladır. Fakat bu toprakların yarıdan fazlası, taşkın alanın altında bulunmaktadır. Erzincan Ovası'nın merkezi kısmında bulunan taban suyu seviyesinin yüksek olmasından dolayı tarıma elverişsiz çorak topraklar bulunmaktadır. Özellikle bölgenin doğusunda yer alan Ekşisu ve çevresinde bulunan çok mineralli maddeler ve karbonatların bitkiler için zehirleyici özellik göstermesi ile birlikte bu bölgeler tarım için elverişli değildir.⁵⁸

Erzincan iline yüz ölçümü (hektar) olarak bakıldığında, kayda değer toprak türleri arasında; alüvyal, kolüvyal kahverengi orman, kestane rengi orman, kahverengi topraklar ile taşkın yatağı ve kaya-moloz tipi ve arazi tipleri yer almaktadır.⁵⁹

⁵⁶ Gül, Başbüyük, s.20.

⁵⁷ Mehmet Kaya, Erzincan İklim ve meteoroloji Verileri, *Tesisat Mühendisliği Dergisi* s.214 Temmuz- Ağustos 2011 s.39.

⁵⁸İbrahim Atalay, *Erzincan İlinin Doğal Ortam Özellikleri*, Erzincan İli Stratejik Planı(1991-2006),c:2,s.34.

⁵⁹ Kaya, s.39.

I.VII.V. Bitki Örtüsü

Doğu Anadolu Bölgesinin genelinde tektonik kökenli depresyon ve havzalarında İran-Turaniyen step elemanları yaygındır. Özellikle Malatya, Muş, Erzurum, Erzincan ve Narman havzalarında, Orta Anadolu steplerinde olduğu gibi, otsu bitkiler ilkbahar aylarının ortalarında ve sonlarında olmak üzere havaların ısınması ile birlikte hem yeşerip, hem de çiçeklerini açıp temmuz ayında ise yağışların azalması ile kuruyarak tohumlarını bırakmaktadır.⁶⁰

Erzincan ili bitki örtüsü bakımından, sulak alan bitkileri, step ve orman bitkileri olmak üzere üç guruba ayrılır. Step vejetasyonu, Karasu oluğunda, Erzincan ilinin içerisinde ve Tercan ile Çayırılı ilçeleri, arasında görülmektedir. Bu sahalarda daha fazla geven ve yavşan otu bitkileri ağırlıkta bulunmaktadır. Bundan başka bölgede otsu step bitkileri olarak; gelincik, sütleğen sığırkuyruğu, stepe ait çalı görülmektedir. Erzincan ili ve dağlarının 220m.den yüksek kısımlarının dışında kalan, orman alanlarından yoksun bölgeler, doğal orman örtüsünün tahrip edilmesi sonucu seyrek ot örtüsüyle kaplanmıştır.⁶¹

Bölgedeki bitki örtüsünün temelini oluşturan ormanlara baktığımızda Meşe ormanları Erzincan içinde dağınık bir şekilde görülmektedir. Daha çok Kemah Boğazı etrafında ve Refahiye'nin güney kısmında bulunan Mürit Dağı'nın güney eteklerinde bulunmaktadır. Bunun dışında bölgede yabancı elma, armut ve eriklere de rastlanmaktadır. Doğu Anadolu'da bulunan Sarıçam ormanlarına Refahiye'nin kuzey yamaçlarında rastlandığı gibi Esence dağlarında ise sarıçam kütüklerine rastlanılmaktadır. Erzincan ilinin güney kesimlerine baktığımız zaman Mercan Dağlarının ovaya bakan eteklerinde çok az da olsa sarıçam ormanlarını görülmektedir.⁶²

Refahiye ve çevresin de ahşap ve kereste kullanımının ön plana çıkmasında bu bölgede var olan ormanların özellikle Refahiye çevresinde bulunan sarıçam

⁶⁰ Hayli, 1995 s.51; Atalay, *Erzincan İlinin Doğal Ortam Özellikleri*, s. 167; Ceylan, Üngör, 2017, s.29.

⁶¹ Atalay, *Erzincan İlinin Doğal Ortam Özellikleri*, s. 35-36.

⁶² Atalay, *Erzincan İlinin Doğal Ortam Özellikleri*, s. 35-36.

ormanlarının varlığı etkilemektedir. Esence Dağları'nın güney eteğinde yer alan Erzincan ilinin Bitki örtüsü bakımından çok zayıf bir durumda olması ve bu coğrafya bitki örtüsünün zayıflamasından kaynaklanan erozyon sorununu da beraberinde getirmiştir. Bu alanlarda ağaçlandırma çalışmasının başarısız olma nedeni zeminin uygun olmamasından kaynaklıdır.⁶³

I.VII. VI. Ekonomi

Erzincan ilinde yapılan en temel faaliyetler arasında tarım gelmektedir. Sulama imkânlarının fazla olması Erzincan Ovası'na tarım yapabileme imkânı vermiştir. Bölgede eski dönemlerden günümüze kadar kurulmuş olan bütün medeniyetler başta Urartu Devleti olmak üzere bu bölgede tarım faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Erzincan bölgesine yolu düşen seyyahlar bu il ve ilçeler de bulunan geniş meyve ve sebze bahçelerinden söz etmişlerdir. Şehrin özellikle doğu ve kuzeydoğusunda bulunan köylerde tarım yapılırken, Bağcılık ise ilin kuzeydoğusuna doğru uzanan Üzümlü ilçesinden yukarı doğru görülmektedir.⁶⁴

Araştırma sahamızda tarımsal faaliyetlerden sonra hayvancılık ikinci sırada yer almaktadır. Ovanın %54,7 sinde geniş çayır ve otlaklar bulunmaktadır. Bu nedenden ötürü köylülerin geçim kaynağını büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık oluşturmaktadır. Erzincan'da bulunan mera alanlarının kısıtlı olması nedeni ile meraya düşen hayvan sayısı oldukça yüksektir. Tercan ve Erzurum bölgelerine yakın kesimlerde büyükbaş hayvancılık yapılırken Refahiye Dumanlı Yaylası etrafında küçükbaş hayvancılık yapılmaktadır.⁶⁵

Erzincan'ın en önemli maden yatağı, rezerv ve tenör bakımından Türkiye'nin önemli rezervleri arasında Kop Dağı'ndan çıkarılan Krom bulunmaktadır. Tercan ilçesi ile Refahiye, Üzümlü ve Çayırılı yörelerinde büyüklü küçüklü ve genellikle

⁶³Hayli, E.O.B.V.İ.C, s. 53.

⁶⁴Hayli, E.O.B.V.İ.C s. 178; Adem Başbüyük, .-Erdal. Akpınar, "Erzincan Ovası'nda Belediye örgütlü Yerleşmelerin Fonksiyonel Özellikleri", Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi I. Ulusal Coğrafya Sempozyumu Bildirileri, Erzurum, 2012, 1089-1100.

⁶⁵Hayli, E.O.B.V.İ.C s. 233.

yüksek tenörlü yataklar bulunmaktadır. Demir açısından baktığımızda bölgemiz, Sivas-Malatya-Erzincan kuşağı içerisinde yer almaktadır. Erzincan ilinde bulunan önemli demir yatak şu şekildedir: Kemaliye-Bizmişen, Çaltı-Kurudere ve İliç-Akdoğdu demir yatakları ve Çaltı-Sultanmurat, İliç-Karakaya ve Fındıklı deresidir.

II. BÖLÜM

REFAHİYE İLÇESİ COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ

II. I. Konum, yeryüzü şekilleri ve Özellikleri

Erzincan ilinin kuzeybatısında yer alan Refahiye ilçesi, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat Bölümü içerisinde yer almaktadır.⁶⁶Çalışma alanımız, Yukarı Fırat Bölümü ve Doğu Karadeniz Bölümü arasında bir geçiş noktasını teşkil etmektedir. Geçmişten günümüze kadar uygarlıkların doğudan batıya geçiş güzergâhı olan Refahiye ilçesi, Erzincan il merkezine 71 km uzaklıktadır. Güneyden kuzeye doğru uzanan bir vadi içerisinde yer alan ilçe, Dumanlı Dağlarının doğusunda bulunmaktadır. Elverişli ulaşım yollarına sahip olan bölgemiz D100 karayolu üzerinde yer alır ve ilçenin ortalama yükseltisi 1589 metredir.⁶⁷Aynı zamanda Türkiye ile İran arasında kara bağlantımızı sağlayan E 80 devlet karayolu üzerinde yer alan bölge ülkemizin her yerine kolay ulaşım sağlamaktadır. Kara ulaşımı dışında ilçeye en yakın demiryolu Kemah ilçesine kadar gelip 58 km uzaklıkta bulunmaktadır.⁶⁸

Refahiye ilçesi hem Doğu Anadolu hem de Karadeniz bölgesi arasında yer almasından dolayı iki bölgenin coğrafi ve iklim özelliklerini barındırmaktadır. Yüzölçümü 1746 km² olan ilçenin doğusunda Erzincan il merkezi, batısında İmranlı (Sivas) kuzeyinde Alucra (Giresun) güneyinde Kemah (Erzincan) Kuzeydoğusunda Şiran (Gümüşhane) Kuzeybatısında Akıncılar (Sivas) yer almaktadır. İlçeye bağlı 121 köy ve beraberinde 242 yerleşme alanı bulunmaktadır. Refahiye ilçesinin 1997 nüfus sayımına göre toplam nüfusu 15.072 olarak tespit edilmiştir.⁶⁹Fakat 2014

⁶⁶ İ. Fevzi Şahin, Refahiye İlçe Merkezinde Gelişen Bazı Şehirselle Fonksiyonlar, *Doğu Coğrafya Dergisi*, Cilt 1, sayı 1 1995 s.380; OğuzErol, "Türkiye 'nin Doğal Yöre ve Çevreleri". Ege Univ. Edebiyat Fak. *Ege Coğrafya Dergisi*, Sayı 7, s. 39, İzmir; 1993, s.39 Adem, Başibüyük, "Gercanis ve Kuruçay Kazalarının XVII. Yüzyıl Ortalarında Nüfus ve Yerleşme Özellikleri" *Doğu Coğrafya Dergisi*, Sayı:27. Erzurum 2012, s. 88.

⁶⁷ İ. Fevzi Şahin, R.İ.M.G.B.Ş.F s.380; İ. Fevzi Şahin, "Coğrafi Faktörlerin Az Gelişmişlik Üzerine Etkileri ve Refahiye (Erzincan) Örneği. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 2012 16 (25), s.45-66.

⁶⁸ Refahiye Tarihi, Refahiye Kaymakamlığı 1998 s. 68.

⁶⁹ İ. Fevzi Şahin, "Refahiye ve Çevresinin Geçici Kır Yerleşmeleri", *Doğu Coğrafya Dergisi*, Cilt 6, Sayı 4, 2000 s. 174.

yılında yapılan nüfus sayımına göre ilçenin nüfus oranında düşüş yaşanmış ve toplam nüfusu son olarak 11.660 olarak tespit edilmiştir.⁷⁰

Çalışma alanımız, Kuzey Anadolu tektonik alanı içerisinde yer alıp güney Toroslar ve kuzey de yer alan Kuzey Anadolu Dağları'nın ortasında yer alır. Bölgede doğu – batı yönünde uzanan sıra dağların haricinde akarsuların aşındırdığı vadiler de bulunmaktadır. Refahiye ilçesinin dağlık sınırlarını doğuda Çimen Dağı, batıda Kerdağ, kuzeyde Kızıldağ güneyde Eskidağ oluşturmaktadır. Bölgenin diğer önemli dağları ise Karadağ ve Dumanlı Dağ'dır.⁷¹

Bölge de akarsuların ve tektonik hareketlerin sonucu olarak vadiler oluşmuştur. İlçe sınırları belirleyen dağlardan hariç yerleşme üzerinde etkili olan önemli vadiler de bulunmaktadır. Refahiye ilçesinin en önemli vadileri arasında ilçe merkezi ve Altköy arasında yer alan Köroğlu Boğazı gelmektedir. Bu vadiyi daha sonra Kurtlutepe ve Köseadağ'dan kaynağını alan Ilgar Deresi Vadisi izlemektedir. Bu vadi üzerinde verimli toprak arazileri bulunmaktadır. Bölgenin diğer en önemli vadisi Gülandere Vadisi ve kollarıdır. Kaynağını Eskidağ ve Kızıldağ'ın yamaçlarından alan çay, yarma vadi özelliği göstermektedir.⁷²

II. II. İklimi

Refahiye ilçesi Doğu Anadolu Bölgesi ile Karadeniz bölgesi arasında bir köprü görevi üstlendiği için iklim bakımından da bir geçiş özelliği göstermektedir.⁷³ İlçede karasal iklim hüküm sürmektedir. Bu sebeple kışlar çok uzun, soğuk ve kar yağışlı geçmektedir. İlçenin bir kısmı Karadeniz Bölgesi'nden etkilendiği için kuzey kesimlerinde Karadeniz iklimi görülür. Bu bölümde ilkbahar ve sonbahar da bol yağışlar görülür ve yaz ayları kısa sürmektedir.⁷⁴

⁷⁰ <http://www.erzincankulturturizm.gov.tr/TR,57388/refahiye.html> (05.06.2017).

⁷¹ İ. Fevzi Şahin,R.İ.M.G.B.Ş.F, s.22; Erdoğan Akkan, “Erzincan Ovası ve Çevresinin Jeomorfolojisi” Ankara Üniversitesi *D.T.C.F Yayınları* no.153 Ankara s. 14

⁷² H. Tahsin Aktimur, Erzincan, Refahiye ve Kemah Dolaylarının Jeolojisi, MTA Rap. 7932 Ankara 1986, s.5; Şahin, *Refahiye'nin Coğrafi Etüdü* s. 26-29.

⁷³ Şahin, *Refahiye'nin Coğrafi Etüdü* s. 30.

⁷⁴ Cumhuriyetin 75. Yılında Refahiye Tarihi, Kültürü, Doğası, Folkloru, Turizmi, Refahiye 1998, s. 53.

İlçede yıllık sıcaklık ortalama 6,3 C'dir. Bölge de kısa mesafeler de sıcaklık oranının değişmesindeki en önemli etken yükselti ve denize göre konumdur. Aylık sıcaklık değerleri göz önünde bulundurulduğunda kışın Ocak ayında en düşük sıcaklığı yaşarken, yaz aylarında en yüksek sıcaklık yaşamaktadır. Ocak ayı haricinde yıl içerisinde sıcaklık 0 derecenin altına düşmemektedir.⁷⁵

Refahiye de yıl içerisinde don olayının görüldüğü günler Eylül ayında başlayıp, Haziran ayına kadar devam etmektedir. 83.6 gün sayısı ile en uzun don olayı görülen mevsim kış ayı olmuştur.

İlçe de yıllık ortalama yağış miktarı 559,5 mm'dir. Bölge yıl içerisinde çok fazla yağış almaktadır. Refahiye ilçesi yıllık yağış oranı aylara göre incelendiğinde yağış rejiminin düzensiz olduğu görülmektedir. En fazla yağış oranı Mayıs ayında 78,9 olarak tespit edilmişken en az yağış ise 8,9 olarak Temmuz ayında görülmektedir. Kış aylarında kar yağışı fazla olan ilçe 83,9 gün karla kaplıdır. En az kar yağışı Ekim ayında en fazla kar yağışı Ocak ayında görülür.⁷⁶

II. III. Bitki Örtüsü

Doğu Anadolu Bölgesi'nin, İç Anadolu ve İran arasında bir yükselti olarak kalması bu bölgenin çevresine göre daha nemli olmasına neden olmuştur. Böylece bölgenin iklim yapısıyla orantılı olarak da bitki örtüsü oluşmuştur.⁷⁷Erzincan ilinin Refahiye ilçesinde etkili olan karasal iklim ve Karadeniz iklimi bitki örtüsünün çok çeşitli olmasına yol açmıştır. Bölgede 1500-1600 m yüksekliğe kadar olan yerlerde step bitki örtüsü görülürken, daha yüksek alanlarda ormanlar görülmektedir.⁷⁸

Step ve Bozkırlar ılıman iklim bölgelerinin kurak alanlarında görülen bitki türleridir. Stepler ilkbahar ile beraber yeşerip çiçek açan ve daha sonra kuruyan bir bitki türüdür. Dağlık alanlarda ormanların bulunmadığı yerlerde stepler geniş alanlara yayılmıştır. Refahiye ilçesinde en sık rastlanan bitkiler; yemlik otu, kısa

⁷⁵ Sırrı Erinç, "Klimatoloji ve Metodları" İstanbul Üniversitesi Yayınları, No. 3278 İstanbul 1984, s. 49;Şahin, *Refahiye'nin Coğrafi Etüdü* s.33-36.

⁷⁶ Şahin, *Refahiye'nin Coğrafi Etüdü* s.43-47.

⁷⁷ Sırrı Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul, 1953, s.30.

⁷⁸ Erinç "Doğu Anadolu Coğrafyası" s. 32; Şahin, *Refahiye'nin Coğrafi Etüdü* s.82; Erol, s. 40.

boylu çalılar, gelincik, yavşan otu, yabancı papatya, kekik, sığırkuyruğu, deve diken ve gevendir. Bölgede bu kadar farklı bitkinin var olması arıcılık faaliyetlerinin gelişmesine ortam hazırlamıştır. Bölgede yetişen çalı bitkileri ise; Kuşburnu, Böğürtlen, Yabancı elma ve Karaçalı gelmektedir.⁷⁹

Step alanlarının dışında bölgede yükseltinin fazla olması ve sıcaklık farkından dolayı iğne yapraklı ormanlar sıkça görülmektedir. İlçede karasallığın etkisi ile Sarıçam ormanları yaygın olarak görülmektedir. Yağış şartlarına bağlı olarak Sarıçam haricinde geniş yapraklı ağaç türleri de bulunmaktadır. Bölge de Meşe ağaçları, Bodur ardıç, yabancı kavak gibi ağaç türleri de bulunur. Dumanlı Dağ ve Ilgar Deresi'nde meşe ağacına sıkça rastlanmaktadır. Zamanla ormanların tahrip edilmesi sonucunda yerleşim yerlerine yakın bölgelerde seyrekleşme görülmektedir.⁸⁰

II. IV. Toprak Yapısı

Erzincan ilinin sahip olduğu geniş ovalarda akarsuların taşıdığı kumlu alüviyal topraklar, ovanın genelini oluşturmaktadır.⁸¹ Fakat Refahiye ilçesinin toprak yapısı hakkında ayrıntılı çalışma yapılmadığı gibi ortaya konan birkaç toprak çeşidi bulunmaktadır. Tespit edilenler arasında Zonal, İntrazonal, Azonal toprak yapıları bulunmuştur. Bölgede en yaygın görülen kahverengi toprak yapısı Zonal'dır. Bu toprak türü Dumanlı Dağ, Karadağ, güneyde Gümüşkar ve Doğandere köyü ile Köseadağ kesimlerine kadar yayılmıştır. Bölgede rastlanan bir diğer tür Kızıldağ'ın eteklerinde bulunan kahverengi orman topraklarıdır. Yüksek kireç içeriğine sahip olan İntrazonal toprak yapısına ise bölgede çok az rastlanmaktadır. Azonal toprak yapısı alüviyal bakımdan zengin olup bölgede Ilgar Deresi ve Köroğlu Deresi etrafında görülmektedir.⁸²

⁷⁹ İbrahim Atalay, "Türkiye Vejetasyon Coğrafyasına Giriş" Ege Üniv. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir no. 19; Şahin, *Refahiye'nin Coğrafi Etüdü* s. 83-84.

⁸⁰ Şahin, *Refahiye'nin Coğrafi Etüdü* s.85-86.

⁸¹ Hayli, E.O.B.V.İ.C, s. 50.

⁸² Abdüsselam Ergene, *Toprak Biliminin Esasları*, Erzurum 1987, s. 30; Şahin, *Refahiye'nin Coğrafi Etüdü* s. 78-79.

II. V. Hidrografyası

Çalışma alanını bir bütün halinde düşündüğümüzde, bölgenin önemli su kaynaklarının olduğu görülmektedir. İlçenin hemen güneydoğusunda yer alan Kızıldağ Geçiti ve etrafında bulunan Karasu-Kızılırmak havzaları su hattını ve bölgenin Hidrografik yapısını oluşturmuştur.⁸³ Önemli su kaynaklarının başında Köroğlu Deresi gelmektedir. Derenin en önemli kolu olan Ilgar Deresi Köseadağ'ın güney eteklerinden doğup Melik Şerif Ovası'nda menderesler oluşturarak karadoğan bölgesinden bölge sınırlarına girer. Ortalama debisi 4,1 m³ /sn. olan Ilgar Deresi'nin yağış alanı 210 km²'dir. Köroğlu Deresi Refahiye'nin kuzeybatısından doğmaktadır. Bu akarsuyun yıllık debisi 10,0 m³/sn'dir. Bölgenin diğer önemli deresi ise Kızılınış Deresi'dir. Kuzeyde bulunan Çimen Dağı ve çevresinden beslenen bu dere Çobanlı Çayı ile birleşerek Kelkit Çayı'na dökülür.⁸⁴

İlçe'nin önemli akarsularının yanında doğal oluşumlu göller bulunmamaktadır. Daha çok sulama amaçlı D.S.İ tarafından göletler yapılmıştır. Sulama amaçlı yapılan göletlerden biri Kalkancı Göleti'dir. Bu gölet ilçenin 8 km kadar güneydoğusunda yer almaktadır. Bölgede sulama amaçlı kullanılan çeşitli küçük göletler de bulunmaktadır.⁸⁵

Bölgenin yer altı su kaynaklarını ele alacak olursak, Dumanlı Dağ'ın batısında bulunan Kızıldağ ve Kurtlu Tepe gibi dağlık bölgelerin bitki örtüsü bakımından zengin olması yer altı su kaynaklarının oluşumuna kanıt olarak gösterilmektedir.⁸⁶

⁸³ Hakkı Yazıcı, "Kızıldağ (Sivas) geçidi Çevresinde Coğrafi Gözlemler, *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı 30, s. 97-98.

⁸⁴ Şahin, *Refahiye'nin Coğrafi Etüdü* s.65-72.

⁸⁵ Şahin, *Refahiye'nin Coğrafi Etüdü* s.74.

⁸⁶ İbrahim, Atalay, Uygulamalı Hisroğrafya Ege Üniv. Edebiyat Fakültesi Yayınları, No. 38 İzmir 1986, s. 210; H. Yıldız, Hoşgören, *Hisroğrafya'nın Ana Çizgileri II*, Çantay Yayınları, İstanbul, s. 5-6

II. VI. Geçim Kaynakları

II. VI. I. Tarım

Refahiye'nin ve çevresinin temel geçim kaynaklarını tarım ve hayvancılık oluşturmaktadır. Bölgede etkili olan iklim koşulları tarım üzerinde son derece etkili olmaktadır. Bunun haricinde bölgenin topografik yapısı ve toprak yapısının çok fazla elverişli olmaması gibi durumlardan dolayı kuru tarım yapılması zorunlu hale gelmiştir. Yüz ölçümü 174, 599 olan ilçenin % 27,7'lik bir bölümünde tarımsal faaliyetler yapılmaktadır. Tarım alanlarının kısıtlı olmasının bir diğer nedeni ise ormanlık alanların fazla olmasıdır.⁸⁷

Tarım alanlarının % 49,6'sında buğday tarımı yapılırken, %19 u Arpa tarımına ayrılmıştır. Geri kalan %31'ik kısım ise boş bırakılmıştır. İlçe de hayvancılık faaliyetleri için yem bitkileri de ekilmektedir. Bu bitkilerin başında yonca ve korunga gelmektedir. Yonca bitkisi sulanabilir tarım alanına girdiği için bölgeden yüksek verim alınmaktadır. Yoncanın aksine korunga bitkisi ise sulamaya ihtiyaç duymadığından bölgenin kurak alanlarında yetiştirilmektedir. Bahçe tarımı için de elma, Armut, şeftali, kayısı, vişne bölge de yetiştirilmektedir.⁸⁸

II. VI. II. Hayvancılık

Tarımsal faaliyetlerin yanı sıra bölgenin temel geçim kaynaklarından biri de hayvancılıktır. Etinden ve sütünden yararlanmak için sığır, keçi ve koyun besiciliği yapılmaktadır. Küçükbaş hayvancılıkta asıl amaç sütünden yararlanmaktır. Çok az bir kısmının etinden yararlanır. Büyükbaş hayvancılıkta Doğu Kırmızısı denilen cins beslenmektedir. İyi beslendiği ve bakımı tam yapıldığı zaman bu cinsten çok yüksek verim alınmaktadır. Kırsal bir yerleşme olduğu için çeki ve yük hayvanları yanı sıra bölgede kümes hayvancılığı da yapılamamaktadır. Bölgenin coğrafi şartları göz önüne alındığında çok çeşitli bitki örtüsünün bulunması sonucunda ilçe de arıcılık faaliyetleri de yapılmaktadır.⁸⁹

⁸⁷ Şahin, *Refahiye'nin Coğrafi Etüdü* s.65.

⁸⁸ Şahin, *Refahiye'nin Coğrafi Etüdü* s.226.

⁸⁹ Hayati Doğanay, *Türkiye Ekonomik Coğrafyası*, Öz Eğitim Yayınları, İstanbul 1995, s. 234.

II. VI. III. Madencilik

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat Bölümü tektonik özelliklerinden dolayı çok çeşitli olmasa bile zengin maden rezervlerine sahiptir.⁹⁰ İlçede kömür, manyezit ve linyit madenleri çıkarılmıştır. İlçeye bağlı Biçer köyünün güney kesiminde kömür işletme merkezi bulunmakla beraber bu işletmeden günlük 100-150 ton civarında üretim sağlanmaktadır. Yeni köy' ün kuzey kesiminde krom madeni çıkarılmaktadır. Yukarı Yeniköy de ise manyezit madeni kaynakları bulunmaktadır.⁹¹ Ekonomik anlamda üretimi sağlanan madenlerin başında linyit ve manyezit gelmektedir.

Linyit: Refahiye ilçesinin Aşut, Biçer ve Akarsu köyleri etrafında ve Sağlık köyünün güney kısmında bulunan bir madendir. Isı değeri yaklaşık 4500-5000 cal/kg olan bu maden Refahiye ve merkez köylere satılmaktadır.

Manyezit; Refahiye ilçesi Yukarı Yeniköy civarından çıkarılan bir madendir. Bu bölgeden% 44.83 MgO içerikli 223.950 ton görünürde muhtemel bir manyezit rezervi tespit edilmiştir. Dayanıklı bir maden olması kullanım alanını arttırmıştır.⁹²

⁹⁰ Erinc, s. 123; Şahin, *Refahiye'nin Coğrafi Etüdü* s.280.

⁹¹Cumhuriyetin 75. Yılında Refahiye, s.73.

http://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/bilgi-merkezi/maden_potansiyel_2010/Erzincan_Madenler.pdf
(Erişim Tarihi; 19.06.2017/ 00.38).

⁹² Şahin, *Refahiye'nin Coğrafi Etüdü* s.280; Ceylan-Üngör, s.33.

III. BÖLÜM

III. I. PREHİSTORİK (TARİH ÖNCESİ) ÇAĞLAR

Jeolojik zamanlar ve Tarihi çağlar Jeologlar ve tarihçiler tarafından dünyanın ve insanlığın geçirdiği dönemleri ayrıntılı ve karışıklığa sebep olmadan daha kolay bir şekilde inceleyebilmek için devirlere ayırmıştır. Dünya jeolojik olarak dört önemli gelişme dönemi geçirmiştir. Bunlar I. II. III.IV. Jeolojik zaman olarak ayrılmıştır. Bu çağlardan ilki olan Birinci zaman öncesinde de araştırmacıların “İlkel Dönem” olarak adlandırdığı bir dönemin bulunduğu bilinmektedir. İlkel Dönem olarak adlandırılan döneme, aynı zamanda Primitif Dönem de denilmiştir.

I.Zaman (Paleozoik): dönemin 540-200 milyon yıl önceye denk geldiği jeologlar tarafından ortaya konmuştur. Bu devir kendi içinde altı bölüme ayrılmıştır. Bunlar; Permian, Karbon, Devonian, Silvrrian, Ordovikan ve Kambrian’dır. Bu dönemde hem karada hem suda canlılar görülmekte olup, bunlardan omurgasız canlılar yaygın olarak görülmüştür. Eğrelti otları, atkuyrukları dönemin bitki örtüsü içinde yaygın bir şekilde bulunmaktadır.⁹³

II. Zaman (Mezozoik): Günümüzden 200-70 milyon yıl önceye denk gelmektedir. Bu dönemde I. Zamana göre yaşam imkânı biraz daha gelişmiş olarak kabul edilir. İğne yapraklı bitkilerin yanı sıra, sürüngenler, dev kuşları bu dönemde görülen canlı türleridir. Bu dönem kendi içinde üçe ayrılır. Bunlar; Kretaceous, Curasik ve Triasik’tir.

III. Zaman (Kenozoik): bu dönem günümüzden yaklaşık 70-2 milyon yıl öncesine denk gelmektedir. Dünya günümüze yakın bir hal almış olmakla beraber, öncesine göre daha sıcak iklim şartları görülür. Memeli hayvan türleri gelişmiş ve bu dönem içinde önemli yer almıştır. Bitkiler günümüz bitki türlerine yakındır.

⁹³ Atalay- Mortan, s. 465-478; Ceylan, “2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları” 20. *Araştırma Sonuçları Toplantısı-2* 2003, 311-324; Recep Yıldırım, *Uygurluk Tarihi*, İzmir 2000, s. 11.

Jeologlar bu dönemi de kendi arasında dörde ayırır. Bunlar; Poliosen, Miosen, Oligosen ve Eosendir.⁹⁴

IV. Zaman: bu dönem günümüzden 2 milyon yıl önce başlamıştır. Bu dönemde görülen iklim değişimleri nedeniyle buzul kütleleri güneye doğru ilerlemiş ve bu buz kütleleri karaların çoğunu kaplamıştır. Kendi içinde Pleistosen (Buzul Devri) ve Holosen (Buzul Sonrası Devir) olmak üzere iki döneme ayrılmıştır. Pleistosen olarak adlandırılan dönemde dünya aralıklarla iklim değişikliklerine sahne olmuştur. Tüm bu evreleri geçiren gezegenimiz halen IV. Zaman içinde bulunmaktadır.⁹⁵

Tarih kavramı; daha iyi incelenmesi açısından, bilim adamları tarafından yazı öncesi dönem yani Prehistorya (Tarihöncesi) ve yazı sonrası dönem Historya (Tarihi) olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Arada geçiş süreci olarak kabul edilen Protohistorya (Öntarih) denilen dönemle beraber bu sınıflandırmayı üç ana bölüm şeklinde ayırmak mümkün olmuştur. Yazılı dönem olarak kabul edilen bölüm, M Ö IV. Binin sonlarında yazının keşfiyle başlamıştır. Yazının icadından önceki dönemi aydınlatmak araştırmacıları son derece zorlamıştır. Yazının icadı, insanoğlunu sürekli ve giderek artan epigrafik kayıtlar bırakmaya yöneltmiştir. Bu durum günümüz tarihçilerinin o dönemleri anlaması açısından son derece faydalı olmuştur.⁹⁶

Tarihi çağlara ayırırken, insanoğlunun kullanmış olduğu malzemelerin yaygınlığı göz önünde bulundurulmuştur. Bu duruma bağlı olarak bu devirler Taş Tunç ve Demir olmak üzere üç kısma ayrılarak sınıflaması yapılmıştır. Daha sonra araştırmacılar çağ kavramına yeni bir düzen getirerek yeni görüşler getirmeye çalışmıştır. Kısa bir süre sonra Paleolitik ve Neolitik tabirleri ortaya çıkmış ve kısa bir süre sonra bu bölümler arasında Mezolitik olarak adlandırılan yeni bir dönem yerini almıştır. Yapılan çalışmaları daha verimli bir hale getirmek amacıyla Tunç devri ile Taş devri arasına Kalkolitik denilen geçiş dönemi eklenmiş bu dönemde

⁹⁴ Yıldırım, *Uygarlık Tarihi*, s. 10.

⁹⁵ Yıldırım, *Uygarlık Tarihi*, s. 11.

⁹⁶ Ali Dinçol, "*Hititler Öncesi Anadolu*", Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I, İstanbul 1982 s.5.

insanlar madeni keşfetmiş ve kullanmaya başlamıştır, Tunç devri ise İlk-Orta ve Son Tunç olarak üç bölüme ayrılmıştır.⁹⁷

Tarihöncesi çağlar; Paleolitik Çağ, (Alt Paleolitik, Orta Paleolitik, Üst Paleolitik), Mezolitik Çağ, Neolitik Çağ (Erken Neolitik, Orta Neolitik, Geç Neolitik), Kalkolitik Çağ, (Erken Kalkolitik, Orta Kalkolitik, Geç Kalkolitik), Tunç Çağı, (İlk Tunç I-II-III, Orta Tunç I-II-III-IV, Son Tunç) olmak üzere beş bölüme ayrılmıştır. Anadolu’da öncelikle Protohistorik (ön tarih), daha sonra ise historik (Tarihi çağlara) Çağ başladığı kabul edilmiştir.⁹⁸

III. II. Paleolitik Çağ

Tarihi devirlerden önce en eski safha Yontma Taş Devri olarak bilinen Paleolitik devirdir. Jeolojik zamanların en son evresi olan IV. Zaman’ın son çeyreğinde başlamak üzere günümüzden yaklaşık 10 bin yıl öncesine kadar sürmüştür. Kelime anlamı bakımından “Paleolitik” “Palaios” (eski) ve “Lithos”(taş) kelimelerinin bir araya gelmesi ile oluşmuştur.⁹⁹Bu dönemde insanlar yaşamlarını, avcılıkla beraber doğadan yiyecek bulabilmek için toplayıcılık yaparak geçiriyorlardı. Mağara ve ağaç kovuklarını barınak olarak kullanmaktaydılar. Bu çağda yaşayan insanlar, bilim adamlarının “Çay Taşı” adını verdiği ve Akarsularda yuvarlanarak yumurta şeklini almış, elle tutulabilecek büyüklükteki çakıl taşlarının kenar kısmı vurularak parçalar koparılmış ve sivri kısımdan ilkel ve basit aletler elde etmişlerdir.¹⁰⁰Türkiye’de döneme ait en eski yerleşim yeri İstanbul da bulunan Küçükçekmece gölünün kuzeyinde yer alan Yarımburgaz Mağarası’dır. Diğer önemli yerleşim yeri ise kuzeybatıdaki Karain Mağarası’dır. Bu merkezde yapılan prehistorik çalışmalar ile Paleolitik döneme ait önemli buluntular elde edilmiş ve bu

⁹⁷ Harmankaya- Tanındı, Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri I, Paleolitik/Epipaleolitik, İstanbul 1996, s. 14; Füzünan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara 1998 s.9.

⁹⁸ Kınal, s. 9; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, , Bursa 2011, s. 8.

⁹⁹Şemseddin, Günaltay, *Yakınşark II- Anadolu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 53; İbrahim Üngör, *İslahiye ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi*, Ankara 2014, s.62.

¹⁰⁰ Arsebük, s. 74; Mehmet Özdoğan, “İlk Adımlar” *Arkeo Atlas Dergisi* Özel Koleksiyon Serisi, Doğan Burda Dergi Yayıncılık, İstanbul, 2011 s. 30.

buluntular Ankara Anadolu Medeniyetleri müzesinde ve Antalya müzesinde sergilenmektedir.¹⁰¹

Anadolu'da en eski yerleşim yerlerinden biri de Gaziantep yakınlarında bulunan Düllük köyünün Keber tepesinde yapılan incelemeler sonucu alt Paleolitik döneme ait çakıl taşlarından aletlerin yapıldığı bir yerleşim alanı tespit edilmiştir. Bu yerleşim alanı M.Ö 600.000 yıllarına kurulmuş olup, dünyanın en eski yerleşim yerlerinden birini teşkil etmektedir. Paleolitik dönemi daha iyi kavrayabilmek için alt, orta ve üst olarak kısımlara ayırmaktayız.¹⁰²

Çay Taş'larından aletlerin yaygın bir şekilde kullanıldığı Alt dönem, Paleolitik çağın en eski tabakasını oluşturmaktadır. Çay taşlarına göre daha iyi bir formda çakmaktaşı aletleri üretilmeye başlanmıştır. Dünya üzerinde Alt Paleolitik Döneme ait en eski yerleşim yeri Fransa'da bulunan Acheul (Aşölyen) yerleşim yeridir. O dönemde yaşayan insanlar birbirleri ile aynı tarz alet ürettikleri için, Acheul tarzı el baltalarının benzer örnekleri Akdeniz çevresinde, Avrupa içlerinde ve Güneybatı Asya'da görülmektedir. Yine bu dönemde ülkemizde ise hem yonga aletler hem de Acheul tarzı el baltaları yoğunlukla görülmektedir. Alt Paleolitik dönemi etkileyen, Acheul kültürünün yurdumuzda görüldüğü yerleşim yerlerinin başında Gaziantep olmak üzere Adıyaman ve Şanlıurfa illeri ile Suriye – Filistin sınırı boyunca uzanan bölge ve Fırat Nehri çevresi yer alır. Gaziantep'in Düllük, Sam ve Nizip ilçeleri ile Şanlıurfa'nın Bozova, Hilvan ilçeleri ile Adıyaman'ın Kahta ve Samsat ilçeleri Alt Paleolitik Dönemin yerleşim alanlarını teşkil etmektedir.¹⁰³

Orta Paleolitik dönemle beraber (M.Ö 120.000-35.000) yılları arasında Gravette ve Maustier Kültürü'nün hâkim olduğu bir dönem başlamıştır.¹⁰⁴ Toplamda 60 bin yıllık bir süreyi kapsayan bu dönemde günümüze göre daha sıcak ve kurak ilkim koşullarının ardından buzul çağı yaşanmıştır. Soğuk hava koşullarının etkisi ile

¹⁰¹ Ş. Aziz Kansu, İnsanlığın kaynakları ve ilk Medeniyetler Ankara 1996, s. 657-671; Harmankaya-Tanımdı, s. 14; Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s.9.

¹⁰² Işın Yalçınkaya, Araştırmaların Işığında Anadolu Alt Paleolitik ve Sorunlarına Genel Bir Bakış Antropoloji XII. Ankara 1985, s. 395-435; Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s.8.

¹⁰³ Özdoğan, "*İlk Adımlar*" s. 32.

¹⁰⁴ Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara 1998 s.10.

bu çağın insanları mağaralara sığınarak kendilerini koruma altına almaya çalıştıkları söylenebilir.¹⁰⁵Eractus insan türünün yerini bu türe göre daha başarılı olan Neanderthal insan türü almıştır. Basit el baltası yapımı aletlerin yerini ise daha gelişkin aletler almaya başlamıştır. Ok ve mızrak uçları bu aletlere örnek olarak gösterilirken, Neanderthal insanların yongalama tekniği ile yapmış olduğu çakmaktaşı uçları uçabilen ve hızlı koşan hayvan türlerinin avlanmasında etkili olmuştur. Her ne kadar Alt Paleolitik Dönemde ateş kullanılsa da Orta Paleolitik Dönemle beraber daha yaygın kullanıldığı görülmektedir. Anadolu’da bu döneme ait yerleşim yerlerine sıkça rastlanmaktadır. Bu yerleşim yerlerinin başında Antalya yakınlarındaki Karain Mağarası gelmektedir. Orta Paleolitik Dönemin izlerine ayrıca Merdivenli Mağara ve Kanal Mağarasıyla beraber, Adıyaman’da bulunan Şehramuz, İstanbul yakınlarında bulunan Ağaçalı Kumluğu, Gümüşdere ve Kefken de rastlanmaktadır.¹⁰⁶

Paleolitik Çağ’ın sonlarına gelindiğinde Üst Paleolitik Çağ dediğimiz kısımla beraber bu döneme Magdelen ve Natuf Kültürü’nün hâkim olduğunu görmekteyiz.¹⁰⁷Modern insan türünün dünya’ya yayıldığı bu dönemde Würm Buzulu etkili olup iklim koşulları sert ve soğuktur fakat dünya tamamen buzullarla kaplı değildir. Ara ara sıcak iklim dalgaları görülmektedir. Hava ısındıkça dünya deniz seviyeleri de alçalmaktadır.¹⁰⁸

Üst Paleolitik dönemle beraber “düşünebilen insan” türünün bir örneği olan Homo Sapiens Sapiens insan türü yeryüzünde varlığını göstermeye başlamıştır. Alt ve Orta Paleolitik dönemde var olan taş aletler yerini daha gelişmiş aletlere bırakmıştır. Bu aletlerin yanında kemikten yapılmış iğneler de yerini almaktadır. Bu dönemde en dikkat çeken özellik ise sanatsal faaliyetlerin başlamasıdır. Mağara duvarlarına ve yassı çakıl taşları üzerine işlenen hayvan figürleri Üst Paleolitik dönem sanatsal faaliyetlerine örnektir. Yarımburgaz, Karain, Bedibi ve Öküzini gibi

¹⁰⁵ İ. Kılıç Kökten, “Anadolu’da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine Bir Araştırma” *Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt. 10, sayı 3-4 Ankara, 1952 s.186.

¹⁰⁶ Özdoğan, “İlk Adımlar” s. 34-36.

¹⁰⁷ Kökten, s. 186-190, Üngör, *İslahiye ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi*, s.63.

¹⁰⁸ Özdoğan, “İlk Adımlar” s. 37.

mağaralar Paleolitik Çağ'ın evrelerini net bir şekilde gösteren yerleşim yerleridir. Üst Paleolitik Döneme ait Anadolu'da yerleşim yerleri bulunmaktadır. Bu döneme ait yerleşim yerlerinden bazıları şunlardır. Kars yakınlarında bulunan Camuşlu yerleşmesi, Elâzığ yakınlarında bulunan Küllününini, Gaziantep yakınlarında İkizini ve Şarklı Mağara, Antakya'da Kanal, Üçağzılı Diyarbakır'da Malikli, Antalya yakınlarında Kızılini, Gavurini yerleşmeleridir.¹⁰⁹

Ülkemizde her geçen gün Paleolitik Çağ'a ait yerleşim yerlerini tespit edebilmek amacıyla çalışmalar yapılmaktadır. Bununla birlikte Müzelerde yeterli derecede envanter bulunmamaktadır. Var olan envanterler ise tatmin edici özelliğe sahip değildir.¹¹⁰

Çalışma sahasında Paleolitik dönemle ilişkilendirilebilecek yerleşim alanlarına rastlanmamıştır.

III. III. Mezolitik Çağ

Paleolitik Çağ'ın sonlarına doğru insanoğlu, Mezolitik adı verilen döneme giriş yapmıştır. Bu dönem günümüzden 15.000-8.000 yıl kadar önce yaşanmış olup Dünya üzerinde yeni yeni iklim şartları oluşmaya başlamış ve bu iklim döngüsünden dünyada yeterince etkilenmiştir. Dünyada yaşanan bu iklim değişimleri günümüz koşullarına yakınlık göstermektedir. Bu değişimden en fazla nasibini alanlar hiç şüphesiz bitki türleri ile hayvan türleri olmuştur.¹¹¹

İnsanoğlu zaman geçtikçe dünya üzerinde kendini gösteren iklim değişikliğine ayak uydurmaya başlamıştır. Yaşanan bu gelişmeler Paleolitik dönemden, Neolitik Çağ'a geçişi oluşturan Mezolitik Çağ'ı başlatmıştır. Avcılık ve toplayıcılığın devam ettiği bu dönem, pek çok bilim insanı tarafından Paleolitik Çağ'ın bir devamı niteliğinde kabul edilmektedir.¹¹²

¹⁰⁹ Kökten, s. 186 ; Harmankaya-Tanındı, s. 16; Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, İstanbul, 2002, s. 12.

¹¹⁰ Savaş Harmankaya, "Türkiye Paleolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme" TAY Araştırmaları Raporu, s.8.

¹¹¹ Kınal, s. 12; Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s.10.

¹¹² Kınal, *Eski Anadolu Tarihi* s.34.

Mezolitik dönem haricinde bu çağa Epipaleolitik ismi de verilmektedir. Epipaleolitik veya Mezolitik Çağ'a adı verilen bu dönem haricinde bu çağa Epipaleolitik ismi de verilmektedir. Epipaleolitik veya Mezolitik Çağa adı verilen bu dönemde insanlar mağaralarda yaşamış, geçimlerini avcılık ve toplayıcılıkla sürdürmeye devam etmişlerdir. "Çay Taşı" adı verilen alet yapımının yanında obsidyen ve çakmaktaşı gibi sert ve kesici taşlar, ağaç parçasına benzer bir sopa takarak, bitkileri hasat etmek için kullanılan ve günümüzde "Orak" olarak nitelendirilen aletler yapmışlardır. Bu aletler dönemin en önemli buluşları arasında sayılmaktadır.¹¹³

Türkiye'de var olan Mezolitik kültürleri bakacak olursak; Doğu Akdeniz ve Güneydoğu kıyılarında etkili olan bu çağ ilk önce Şanlıurfa'nın Bozova ilçesi ile Söğüt Tarlasında görülmektedir. Bu yerleşim yerlerinin haricinde Bilecik ve Suruç ilçelerinde de dönemin izleri görülmektedir.¹¹⁴Güneydoğu Anadolu haricinde bu dönemin izlerine Karain, Öküzini, Beldibi ve Belbaşı, Şarklı Mağara, Burdur Baradız ilçelerinde rastlanmaktadır.¹¹⁵

Çalışma sahasımızda bu dönemin izlerine rastlanmamaktadır.

III. IV. Neolitik Çağ

Kelime anlamı olarak, Neos (Yeni) ve Lithos (Taş) sözcüklerinin birleşmesi sonucu meydana gelen Neolitik sözcüğü Yeni Taş Çağı anlamına gelmektedir. Bu dönemle beraber insanoğlunun yaşamında büyük değişiklikler olmuştur. Avcılık ve toplayıcılıkla yaşamını sürdüren topluluklar üretim faaliyetlerine başladığı gibi geçici sığınak ve barınakların yerini köy tarzı yerleşmeler almıştır. Üretim faaliyetlerinin artması ve yaşam kültürlerinin oluşması ile günümüz uygar topluma geçişlerin temeli atılmıştır. Neolitik Çağ dediğimiz bu dönem, M.Ö 10.500-7000 yıllarına tekabül

¹¹³ Kınal, *Eski Anadolu Tarihi* s.34.

¹¹⁴ Mehmet Özdoğan, "Adım Adım Yerleşik Yaşam" *Arkeo Atlas Dergisi* Özel Koleksiyon Serisi, Doğan Burda Dergi Yayıncılık, İstanbul, (2011) s. 50.

¹¹⁵ Erol, O. "Konya, Tuz Gölü, Burdur Havzalarındaki Pluvial Göllerin Çekilme Safhalarının Jeomorfolojik Delilleri". *Coğrafya Araştırmaları Dergisi* Ankara, 1972III/IV. 13- 52s.25; Ufuk Esin, s. 46; Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 14.

etmekle beraber birden bire ortaya çıkmamış, şiddetli Buzul Çağı sonrası dünya iklim koşullarının normale dönmesi üzerine yavaş yavaş meydana gelmiştir.¹¹⁶

Yerleşik hayata geçişle beraber bu dönemi bir “devrim” olarak değerlendiren bazı araştırmacılar, bu dönemin yeni bir oluşum biçimini beraberinde getirdiğini düşünmektedir. İnsanoğlu üretim faaliyetleri dışında elde ettikleri tahılları birikmiş ve süreklilik arz eden yerleşim yerlerinde yaşamaya başlamıştır. Son yıllarda yapılan araştırmalar ve ulaşılan sonuçlara göre: İnsanoğlunun yerleşik hayata geçişi tarıma bağlı olarak ortaya çıkmamıştır. Tam tersine Yerleşik başka sebepler ile hayata geçtikten sonra tarım ve hayvancılık yapıldığı düşünülmektedir.¹¹⁷

Yerleşim alanlarının oluşması ile beraber nüfus artışı görülmüştür. Kalabalık nüfusa sahip toplumlarda üretim ve iş birliği söz konusu olduğundan teknolojik gelişmeler ve icatlar da hızla gelişmiştir.¹¹⁸

İnsanoğlu yerleşik hayata geçmeden önce kullandıkları kapları ahşap veya taşları oyarak yapmışlardır. Bu nedenle Neolitik Çağ’ın başlarında yaşanan döneme araştırmacılar “Aseramik dönem” ya da “Seramiksiz dönem” veya “Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem” adı verilmektedir.¹¹⁹

Aseramik olarak adlandırılan Neolitik Çağ’dan sonra insanlar toprağın özelliklerini keşfetmişlerdir. Böylelikle toprağı şekillendirmiş, ateş kullanılarak pişirilmiş “Çanak Çömleklili Neolitik Dönem” başlamış olmaktadır. Bu dönem keramiklerine baktığımızda dışları siyah, içleri ise kırmızıdır. Bu dönem için acemi yapım tarzının varlığından söz edilebilir. Neolitik dönemde sanat ve zanaat alanında gelişmeler artık insanoğlunun yeni bir düzene girdiğini ve alıştığını göstermektedir.¹²⁰

¹¹⁶ Harmankaya- Tanındı, s. 13; Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 18.

¹¹⁷ Schmidh, “Göbekli Tepe” *Arkeo atlas*2011 64-65.

¹¹⁸ Gordon Childe, *Kendini yaratan İnsan*, (Çev. F. Oflluoğlu) İstanbul,1992 s. 54.

¹¹⁹ Harmankaya-Tanıdı, s. 15; Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s.21.

¹²⁰ Childe, s. 54; Esin, s.14; Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s.48.

Neolitik Çağ'ın Aseramik olarak adlandırılan dönemine baktığımızda obsidyen adını verdiğimiz doğal cam ticareti yapılmıştır. Obsidyenin yanı sıra kilden yapılmış küçük figürler bulunuyordu. Çanak çömleklerde pişirilmeden üretimi yapılmaya çalışılmıştır. Yerleşik hayatı benimseyen insanoğlu kili mimari alanda kullanmayı tercih etmişken pişirme faaliyetleri beraberinde mutfak kültürünü de getirmiştir. Mutfak kültürünün gelişmesi ahşap kapların yanında kilden yapılmış kap-kacak ihtiyacını da ortaya çıkmıştır.¹²¹

Anadolu'da ilk pişmiş çanak çömleklerin nerede ortaya çıktığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak bilinen en eski çanak çömlek kalıntılarının Anadolu'daki Neolitik merkezlerde, keramik tarihinin erken ve önemli örneklerinin olduğunu göze çarpmaktadır. Neolitik dönemle beraber çanak çömlekler; topraktan yapılan yiyecek içecek kapları olarak kullanılan kaplar, pişirme kapları, depolama kapları, taşıma kapları olarak gruplandırılmıştır. Ayrıca çanak çömlek yapımı yemek yapımına da kolaylık sağlamıştır. Neolitik Dönemin sonlarına doğru avcılık faaliyetlerinde azalma görülmüş ve bu faaliyetin yerini tarımsal üretim almıştır. Çanak çömlekler elde biçimlendirilmeye devam edilmiş fakat daha ince cidarlı, kahverengi, devetüyü renklerinde iyi pişmiş keramikler yapılmıştır. İlk olarak insan başı ve hayvan biçimli kaplara da bu dönemde rastlanmıştır. Yaşama şeklinin değişmesi ile birlikte inanç sisteminde de farklılıklar meydana gelmiştir.¹²²

Anadolu'daki Neolitik dönem yerleşmelerinde en sık karşımıza çıkan heykeller arasında çıplak kadın heykelleri bulunmaktadır. Neolitik dönemde tapınılan varlıkların kadın olması o dönemde var olan anaerkil bir toplumun göstergesidir. Anaerkil yaşam ve kadına tapınma Anadolu'da bir müddet devam etmiştir. Bu dönemde en etkili sanatsal faaliyet hiç şüphesiz çıplak kadın figürleridir. Bu figürler adeta Anadolu'da heykel sanatının temelini oluşturmuş diyebiliriz¹²³

¹²¹Ufuk Esin; *İlk üreticiliğe geçiş evresinde Anadolu ve güneydoğu Avrupa, I. Doğal Çevre Sorunları*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1979. s. 59.

¹²² Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s.49.

¹²³ Belma Kulaçoğlu, *Anadolu'da Neolitik Dönem Tasvir Sanatı I*, Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 1991 yıllığı, Ankara,(1992) s. 11.

Yaşama biçiminin değişimiyle birlikte inanç sisteminde de değişiklikler ortaya çıkmıştır. Önceleri Av ile ilgili tasvirler unutulmuş yerine çoğalma ve üreme ile ilgili Ana tanrıça inancı oluşmuştur. Kadın, hayatın devamı ve bereketi olarak düşünülmüş olmalı ki bu sebeple ön plâna çıkartılmışken erkek bu dönemde arka plânda kalmıştır. Bu çağdaki figürinlerinde ana konu iri badem gözlü, şişman ve çıplak Ana Tanrıça ve çocuğudur. Heykeller genellikle topraktan üretilmiştir.¹²⁴

Neolitik Dönemin başlarında, yerleşik hayata geçen ve bugünkü köy kültürünün temelini atan Anadolu'nun en önemli yerleşmesi Konya yakınlarında bulunan Çatalhöyük yerleşmesidir.¹²⁵Çatalhöyük Arkeolojik kazılarına baktığımızda dinsel tasvir açısından, boğa kültü ve ana tanrıça motifleri en dikkat çeken faaliyetler arasındadır. Aynı zamanda, insanın tapınma gereksinimleri sonucunda ve mabet sisteminin temelini oluşturan yaşadıkları evlerin bir alanında tapınma köşesi bulunmaktadır. Bu alanlarda pişirilmiş toprak ve taştan yapılmış heykelciklerle, kabartmalar ele geçmiştir. Envanterler çoğunlukla kadın heykelciklerinden oluşmuştur. Erkek tasvirleri yine az bir şekilde ele geçirilmiştir. Bu heykelciklerde dikkati çeken bir nokta da, her yaş grubunun temsil edilmiş olmasıdır. Ayrıca figürinler arasında genç kızlar ve erkekler ile yaşlı kadınlar ve erişkin erkekler, insanlar ile hayvanların bir arada bulunmuş hallerine de rastlanmaktadır.¹²⁶

Anadolu'da Neolitik döneme ait yerleşim yerleri şunlardır;

Çanak çömleksiz Neolitik Çağ izlerine ilk olarak Batman'ın Kozluk İlçesi yakınlarında bulunan HallanÇemi Höyüğünde rastlanmaktadır. Bu yerleşim yeri haricinde Çayönü yerleşmesi Neolitik Çağ'ın bütün dönemlerini kapsamaktadır.¹²⁷ Çanak çömleksiz Neolitik Çağ yerleşmelerinde Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Şanlıurfa'nın Hilvan ilçesi yakınlarında bulunan NevaliÇori yerleşim yeri bulunmuştur. Bu yerleşim yerini yine Diyarbakır yakınlarında bulunan Cafer Höyük izlemektedir. Avcı ve toplayıcı toplumlardan yerleşik hayatı benimseyen ve tarımla

¹²⁴James Mellaart, Çatal Hüyük, McGraw Hill Book Company, New York 1967, s. 62.

¹²⁵ Kulaçoğlu, , s. 10.

¹²⁶ Kulaçoğlu, s. 77.

¹²⁷ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s.21-24.

uğraşan insanoğlunun bir diğer önemli yerleşim yeri de Göbekli Tepe'dir.¹²⁸ Orta Anadolu çanak çömleksiz Neolitik kültürün yerleşim alanlarına bakıldığında Aşıklı Höyük önemli bir yer tutmaktadır. Bu yerleşim yerinde avcılık faaliyetlerinin devam ettiği göze çarpar.¹²⁹

Çanak çömlekli Neolitik Döneme bakıldığında Şanlıurfa'nın Birecik İlçesi yakınlarında bulunan Mezraa Teleilat gelmektedir. Orta Anadolu'daki en önemli merkezi de Çatalhöyük oluşturmaktadır.¹³⁰

III. V. Kalkolitik Çağ

Kalkolitik kelimesi, bakırın bu çağda ortaya çıkması ile oluşmuştur. Neolitik dönemde madenin tanınmış olduğu düşünülürse Kalkolitik dönemde ilk kez maden kullanıldığından söz edilemez.¹³¹

Kalkolitik dönem olarak adlandırdığımız dönem; Erken, Orta ve Geç olmak üzere 3 ana bölüme ayrılmıştır. Khalkos (bakır) ve Lithos (taş) sözcüklerinin birleşmesi ile oluşmuştur.¹³²

Bu dönemde yontmataş tekniği ile oluşturulan aletlerin başında obsidyen ve çakmaktaşı gelmektedir. Çakmaktaşıdan yapılmış aletlerin sayısı obsidyen'e göre daha az sayıdadır. Obsidyen aletler içinde delici aletler, öğütücü aletler, baltacıklar ve yassı baltalar yer almaktadır.¹³³

Erken Kalkolitik Çağ merkezlerine bakılacak olursa en iyi yerleşim alanı olarak Hacılar, Kuruçay ve Höyücek yerleşim alanlarıdır.¹³⁴ Erken Kalkolitik Çağ'a ait keramikler biçim ve süsleme bakımından farklı özellikler gösterir. Bu dönemin

¹²⁸Schmidth, "Göbekli Tepe" s. 65-66; Nazmiye Mutluay, *Anadolu Neolitik Çağ Uygarlığı*, Ankara, (2010) s. 40-48.

¹²⁹ Mehmet Özdoğan, "Devrimlerin Atası" *Arkeo Atlas Dergisi* Özel Koleksiyon Serisi, Doğan Burda Dergi Yayıncılık, İstanbul, (2011) s.73.

¹³⁰Harmankaya-Tanıdı, s. 30; Mutluay, *Anadolu Neolitik Çağ Uygarlığı*, s.65-68.

¹³¹ Harmankaya, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri III*, s. 7.

¹³² Ufuk Esin, *İlk üreticiliğe geçiş evresinde Anadolu ve güneydoğu Avrupa*, I. Doğal Çevre Sorunları, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul (1979) s.133.

¹³³ Esin, s.132.

¹³⁴Harmankaya-Tanıdı, s. 7 Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s.80.

bir başka yerleşim alanı da Kuruçay yerleşmesidir. Mersin Yumuktepe ve Konya civarındaki Can Hasan gibi yerleşmelerde Orta Kalkolitik Çağ'ın varlığını görmekteyiz. Keramiklerde çok farklı tonlarda yapılmış olup çoğunlukla ince bir yapı göstermektedir. Bu dönemde bakırdan yapılmış figürlerin bulunması sonucunda pişmiş topraktan yapılmış figürlerin sayısında azalma görülmüştür.¹³⁵

Orta Kalkolitik Çağ'da Mezopotamya'ya egemen olan Obeid Kültürü Doğu Akdeniz'den Doğu Anadolu'ya kadar egemen olmuştur. Kuzeyde Azerbaycan, doğuda İran, batıda doğu Akdeniz ile İç Anadolu ve güneyde Umman Körfezine kadar yayılan bu kültürün Anadolu'daki en önemli yerleşim alanları Elâzığ Tülintepe ve Norşuntepe, Malatya Değirmentepe höyükleridir.¹³⁶

Orta Kalkolitik dönemde Obeid Kültürü'nün izleri görülmektedir. Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu bölgelerinde, Halaf Kültürü ile Obeid Kültürü birlikte görüldüğü döneme Halaf-Obeid geçiş dönemi adı verilmektedir. Obeid çanak çömleği Anadolu'ya, Güney Mezopotamya'da yaşayan topluluklar aracılığıyla gelmiştir. Obeid Kültürü'nü kendi içinde dört kısma ayırmaktayız. I ve II. Dönem hakkında bilgi sahibi olmamız zor olsa da III. ve IV. Dönemler Anadolu ve yakın çevresinde görüldüğü kabul edilmektedir. Obeid Kültürü'nün yayılım ve yerleşme şekilleri ile ilgili bilgiler azdır. Toros Dağları'nın güneyindeki bölümünde ve Doğu Anadolu'da Obeid Dönemi yerleşmesi bulunmaktadır. Güneyde yapılan kazılarda Yumuktepe haricinde, Obeid Dönemi tabakalarına çok küçük alanlarda inilmesinden dolayı gerek yerleşim düzenleri gerek mimarileri konusunda bir bilgi edinmek mümkün olamamıştır. Tülintepe yerleşmesinde yaşanan tahribat, geç dönem izlerini silmiş ve Halaf-Obeid geçiş döneminin en önemli yerleşim yeri olması bakımından önemini korumuştur. Malatya Değirmentepe ve Elâzığ Norşuntepe'de bulunan höyüklerinde Obeid Dönemine ait yerleşmelerin kerpiç mimari yapımında ne kadar başarılı olduklarını kanıtlayan dörtgen planlı evler bulunmuştur.¹³⁷

¹³⁵ Dinçol, "Hititler Öncesi Anadolu", s.14.

¹³⁶ Harmankaya, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri* III s. 7.

¹³⁷ Ufuk, Esin, Değirmentepe Kazısı, II. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara, s. 91-99; Savaş Harmankaya, "Türkiye Paleolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme" İstanbul 1998 s.11-12

Geç Kalkolitik Çağ'ın yapıları, ocakları ve tahıl ambarları bulunan, dikdörtgen planlı, tek odalı kerpiç evler bulunmaktadır. Geç Kalkolitik Çağın özelliklerini Beycesultan yerleşmesinde görmekteyiz. Bu yerleşim yerinde yaşayan topluluklar, göçebe hayat yerine yerleşik hayatı tercih etmişlerdir. Tarım ve hayvancılık faaliyetlerini geliştirmişlerdir.¹³⁸

Bezeme sistemi bakımından Halaf kap kacakları ilk, orta ve son diye üç ana döneme ayrılmaktadır. Halaf yerleşmelerin tarihlendirilmeleri bu üç döneme ayrılmaktadır. Yine bu çalışmalarda yakalanan özelliklerden biri, Halaf boyalı keramikleri'nin aynı tipte oluşu ve birbirine benzer yapıda olması belli başlı merkezlerde Halaf keramiği üretiminin yapılmasıyla beraber tek bir merkezden bu bölgelere gönderi yapılmaktadır. Bu dönemde Kase tipi kaplar ve çömlekler en çok kullanılan kap örnekleridir. Boya olarak demir oksitli toprak boyaların çeşitli tonlarda sulandırılarak veya başka mineraller karıştırılarak farklı renkler meydana getirildiği ve fırça ile hem geometrik hem de stilize bezemelerin kapların yüzeyine büyük bir özenle sürüldüğü görülmektedir. Son Halaf Dönemi'nde genelde kullanılan beyaz boyanın yanı sıra, kazıma ve çizgi bezemeli eserlerde ortaya çıkmıştır. Boya bezemeli malların yanı sıra yalın maldan, koyu yüzlü açkılı maldan kaplar da kültürü tamamlayan diğer unsurları teşkil etmektedir.¹³⁹

Obeid çanak çömlekleri arasındaki boya bezemeli çanak çömleklerde Halaf boyalı keramikleri gibi ilgi çekmiştir.

Koyu kahverenginden siyaha dönen, kahverengiden mora yakın, hatta kırmızıya kadar değişken renkli mat boya ile bezenen kaplar üzerine insan ve hayvan figürleri yapılmıştır. Bu bezemeler genelde geometrik motifler halinde olmuştur. Üçgen, dörtgenler, çizgiler ve merdiven şeklinde motifler bunlar içinde en fazla kullanılanlarıdır. Biçimlere bakıldığında ise Halaf Kültürü'nden farklı özellik göstererek daha basit şekildedir. Geç Kalkolitik Çağ çanak çömlekleri; normallerinden daha yüksek olup ayak kısmı kafesli bir yapıya sahip meyvelikler şeklinde olan astar bezemeli çömlekler, ilk başlarda dik, sonraları ise daha sarkık

¹³⁸ Dinçol, "Hititler Öncesi Anadolu", s.14.

¹³⁹Savaş Harmankaya, Burçin Erdoğan, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri, İlk Tunç*, İstanbul 2002 s.10.

kulpsuz testiler ve muhtemelen ekmek pişirmede kullanılmış olan kaba yapımlı el yapımı çanaklardır.¹⁴⁰

III. VI.Tunç Çağı

M.Ö III. bine tarihlendirilen Tunç Çağı; İlk, Orta ve Son Tunç olmak üzere üç döneme ayrılmaktadır. Bu dönemde ticari faaliyetler artmıştır. Akdeniz, Ege ve Karadeniz’de deniz ticaretinin yapılması, İran, Mezopotamya, Kafkaslar ve Balkanlar’dan ise kara ticaretinin önemli yer tutmasıyla beraber iki ticaret yolunun arasında kalan Anadolu toprakları bu faaliyetlerden olumlu etkilenmiştir.¹⁴¹

Anadolu’da maden kullanımının artması sonucunda, İlk Tunç Çağı’nın en önemli özelliği bakır ile arsenikli tunç üretilmeye başlanması olmuştur. İşletilmesi zor olan madenin, farklı şekillerde biçimlendirilmeye başlanması, bu dönemde insanoğlunun yeterli iş gücü ve kapasiteye ulaştığını göstermektedir. Madeni faaliyetler devam ederken taş yontma da varlığını devam ettirmiştir. Teknolojik gelişmelerin hızlı olduğu bu şehirlerin etrafları surlarla çevrilmiştir.¹⁴² Şehirlerin uğrak olması ticari anlamda gelişme göstermeleri sonucu olmuştur. Yine bu özelliğe sahip köyler gelişerek, kasabaları meydana getirmişlerdir. Kervan yolları ve geçitler üzerindeki yerleşimler her zaman önemli olmuştur.¹⁴³ Bu gelişmeler sonucunda sosyal sınıflar meydana gelmiştir. Toplum bu çağla yöneticiler, askerler, din adamları, tüccar ve köylüler diye ayrılmaya başlamıştır.¹⁴⁴ Bu dönemin yapısal özelliklerine baktığımızda Megaron (Anadolu Tipi Yerleşme) denilen yapılar oluşturmuş bunun yanında Neolitik ve Kalkolitik dönem mimari tarzı devam etmiştir. Megaron tarzı yerleşmelere ülkemizde en fazla, Eskişehir, Antalya, İç Anadolu Bölgesi ve Doğu Anadolu’da rastlanmaktadır. Tunç Çağında genellikle avlu içinde bulunan evlerin çok odalı ve dağınık olduğu görülmüştür.¹⁴⁵ Ancak iklimin etkisi ile

¹⁴⁰ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s.113.

¹⁴¹ Harmankaya, Erdoğan, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri*, s.10.

¹⁴² Sevgi Aktüre, *Anadolu’da Bronz Çağı Kentleri*. İstanbul 1997, s.114.

¹⁴³ Bilge Umar, *Türkiye Halkının İlk Çağ Tarihi*, İzmir 1982, s.10.

¹⁴⁴ Dinçol, “Hititler Öncesi Anadolu”, s.15-16.

¹⁴⁵ Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul (1989) s 242.

özellikle Ege kıyılarında, uzun ev tipleri görülürken Karadeniz ikliminin görüldüğü yerlerde yapılar genellikle taş zemin üzerine ahşap yapılar şeklinde olduğu görülmüştür.¹⁴⁶

Bu devrin ölü gömme adetleri kendi içinde gruplara ayırmak mümkündür. Bunlar toprak mezar, küp mezar ve sanduka mezar şeklindedir. Mezarlıklar genellikle ev dışında fakat evlere yakın yerlere yapılmıştır. Ölüler mezarlara “hoker” denilen şekilde yerleştirilmiş ve değerli eşyalarla birlikte gömülmüştür.¹⁴⁷ Bu değerli eşyalar arasında dinsel inançlarında göstergesi olan insan biçimli idollere de yer verilmiştir.¹⁴⁸ Mezarlar ekonomik statüye göre farklılık arz etmektedir.¹⁴⁹

Başlıca İlk Tunç Çağı yerleşmeleri arasında, Marmara’da Hisarlık Tepe, Troya, Beşik/ Yassitepe bulunurken Ege’de, Urla, Limantepe, Bayraklı, Beycesultan Akdeniz’de, Alanya, Karataş/Semayük, Bademağacı, Kuruçay, Çukurova, Tarsus/Gaziantep Tilmen Höyük; Amik ovasında, Tell açana, TellTayinad, İç Anadolu’da Demircihöyük, Alishar, Dündartepe, İkiztepe yer almaktadır.¹⁵⁰

Çalışma bölgemizde de İlk Tunç Çağı kültür izleri oldukça yoğun biçimde görülmektedir. Ceylan ve ekibi tarafından 19 yıldır yapılan ve halen sürdürülen çeşitli çalışmalar ile tespit edilen merkezler ve bu merkezlerden elde edilen sonuçlar bu durumu açıkça göstermektedir.¹⁵¹

İlk Tunç Çağı’na ait yerleşim yerlerinden biri de Aslantepe’dir Malatya’nın en eski yerleşim yerlerinden biri olan bu yerleşmede Aslantepe VI A tabakasında birçok mühür ve benzeri eşyalara rastlanmıştır. Böylelikle bölgede sıkı bir ticaretin olduğunu anlamaktayız. Aslantepe’nin VI B tabakasında yapılan çalışmalarda elde edilen veriler bu bölgede Karaz Kültürü’nün egemen olduğunu göstermektedir.¹⁵²

¹⁴⁶ Harmankaya, Erdoğan, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri* s.10.

¹⁴⁷ Harmankaya, Erdoğan, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri* s.11.

¹⁴⁸ Tahsin Özgüç, Mahmut Akok, 1958 *Horoztepe Eski Tunç Devri Mezarlığı ve İskân Yeri*. Ankara.

¹⁴⁹ Harmankaya, Erdoğan, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri* s.11.

¹⁵⁰ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s.116-192.

¹⁵¹ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları*, 2015.

¹⁵² Harmankaya, Erdoğan, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri* s.10.

III. VII. Karaz Kültürü

Erzurum ilinin 16 kilometre kuzeybatısında yer alan Karaz höyük, 200 m. çapında 16 m. yüksekliğinde ve orta büyüklüğe sahiptir. Höyükle aynı ismi taşıyan köy son dönemlerde Kahramanlar adını almıştır.¹⁵³ Köyün içinde yer alan küçük bir alandan başka Karaz kültüründen geriye çok fazla bir iz kaldığı söylenemez. Deniz seviyesinden 1768 m yükseklikte yer alan ve 1942'de ilk kazı çalışmaları başlayan höyüğün ilk kazı öncesinde 16 m yükseklikte olduğu belirlenmiştir. 1986-1994 yılları arasında yapılan araştırmalarda elde edilen verilere göre, ovoidan yüksekliği 4-5 metreden daha fazla olmayan höyüğün tepesi dâhil, her bir yanı köy yerleşim alanına katılmıştır.¹⁵⁴

Doğu Anadolu'da Karaz Kültürünün izlerine Erzurum ve çevresinde rastlanmıştır. Erzurum ve çevresinde en erken kazıların Karaz Höyükte başlaması bölgede daha sonraları yapılacak olan kazı ve çalışmalar için höyük merkez durumuna gelmiştir. Kültürün merkezi olan Erzurum haricinde Doğu Anadolu Bölgesi'nin hemen her yerinde izlerine rastladığımız kültürle, çağdaş olan yerleşim merkezlerinden elde edilen veriler için, Karaz Keramiği ve Karaz Kültürü tabirleri kullanılması uygun görülmüştür.¹⁵⁵

1942'de höyüğün güney kısmında başlayan çalışmalar; 1944 yılında genişletilmiştir. B Yarması olarak bilinen alanın haricinde 1944'de yapılan kazı çalışmaları sonucunda höyüğün güneydoğu yamacında açılan A ve C Yarmalarındaki çalışmalar sonucunda büyük tahrip sebebiyle üst katmanları da içine alacak güvenli bir katmanlaşma tespitinin olmadığı görülmüştür. Diğerlerine göre daha az tahrip görmüş olan A ve C yarmalarında yapılan çalışmalarda kalınlığı 5 metreyi bulan bir tabakada her ne kadar Osmanlı-Selçuklu- Bizans tabakaları birbirine karışmışsa da bu katmanın altında Karaz Bakır Çağı'nın ortaya çıkmıştır. Araştırmacılara göre, 15 X 50 metre çapındaki B Yarmasının içinde 15 yapı temeline rastlanmıştır. Höyükte

¹⁵³ Mehmet Işıklı, Karaz Kültürünün Ortaya Çıkış Hikâyesi, *Aziziye Dergisi*, Sayı 4, Erzurum, 2015 s.48-49.

¹⁵⁴Koşay- Turfan, Erzurum Karaz Kazısı Raporu, *Bulleten*, sayı 23, Ankara s.349-361.

¹⁵⁵ Mahmut Pehlivan, "Karaz ve Hurriler". *100. Yıl Üniversitesi Sosyal Bilgiler Dergisi-I*. Van 1990, 168-176.

yapılan çalışmalar sonucu yapı katlarının çok daha fazla olabileceği belirtilmiş; fakat taban suyu nedeniyle katmanların devam ettiği düşünülen kısımlar ulaşılamamıştır. Yapılan çalışmalarda aynı yarmanın üstten 9. tabakasında kalınlığı yaklaşık olarak 2.5 metre olan bir dolma toprağa rastlanmıştır. Dolma toprak içinde çanak çömlek parçasına rastlanılmadığı gibi bu tabaka, araştırmacılara göre Bakır Çağı çanak çömlekleriyle ayrı yapıda eski ve yeni olmak üzere iki tipe ayrılabilir. Höyükte, ilki 9-10. tabakalar arasında olmak üzere bir diğeri 14. tabakada bulunan iki yangın tabakası saptanmıştır. B yarmasının 7. ve 8. tabakalarında yıkıntı şeklinde 0, 30 x 0, 35 x 0, 12 m ölçülerinde kerpiç kalıntılarının varlığına rastlanmıştır.¹⁵⁶

Kazıcılar, tümünü Karaz Bakır Çağı çanak çömlekleri olarak tanımladıkları, Karaz keramiğini höyüğün katmanlaşma durumuna göre iki temel gruba ayırmıştır: İlki, tepeden itibaren (Bizans-Selçuklu-Osmanlı katmanları hariç) II. katmana kadar olan yüksekliklerde, diğeri 12.-15. katmanlar arasında bulunanlarla temsil edilirler. İki grubu birbirlerine yaklaştıran en önemli husus ise renklerinin monokrom ve yüzlerinin perdahlı oluşudur. Kazıcıların gözlemlerine göre, ilk grup, yani daha geç katmanlara ait olanlar, ince çizgili (kazıma), ince kabartmalı, yer yer noktalarla süslü siyah yüzlü perdahlı çanak, kase ve çömlek türü kaplar ve ocaklardır. Daha erken olduğu ileri sürülen ikinci gruptaki çanak, kâse ve çömlek türündeki kaplar da (Kalkolitik olarak ifade edilen) kırmızı, siyah yüzleri ve kalın geniş kabartmalı veya oluklu bezemeleri ile özgünleşirler. Şekilleri bakımından incelendiklerinde, ilk gruptaki çanak ve çömleklerin yuvarlak karınlı, dar ve yuvarlak dipli, diğer gruptakilerin ise daha çok yüksek boyunlu, karınları dirsekli, ağız kenarları dışarıya doğru profilli oldukları dikkat çekmiştir¹⁵⁷

Karaz kültürünü diğer kültürlerden ayıran en önemli yönü keramiğidir. Karaz keramiğinde kullanılan malzemeler yapımı gerçekleşen merkezlere göre farklılık göstermektedir. Keramik katkı maddesi olarak genellikle kum, taşçık, bitki ve dövülmüş midye kabuklarının kullanıldığı görülmektedir. Özen gösterilen özellikle

¹⁵⁶Koşay- Turfan, s.359.

¹⁵⁷Koşay- Turfan, s.359.

küçük parçalı eserlerin hamurlarına ilave edilen katkı maddesinin daha küçük seçildiği görülmektedir.¹⁵⁸

Karaz tipi keramiklerde Saman tüm kaplarda katkı maddesi olarak kullanılmıştır. Boyutu küçük kaplarda saman izleri perdahlama ile kapatılmış olup kabın iç yüzeyinde bulunur. Hamur rengi siyah, kırmızı, kahverengi, kırmızımsı kahverengi, devetüyü, gri şeklinde çeşitlilik gösterir.¹⁵⁹

Tek renkli, astar ve açkısı olan Karaz tipi keramiklerde süsleme tarzı paralel, spiral veya kesişen çizgilerden tercih edilmiştir. Süslemeler genellikle keramiğin bütün türlerine oluk- yiv (insize) ve kabartma tekniği şeklinde uygulanmıştır. Kapların yapımında genellikle el yapımı tercih edilmiştir. Bunun yanında çarkta yapılmış olanlar da bulunmaktadır; ancak bunların sayısı fazla değildir.¹⁶⁰ Kültürün çağdaşı olan bölgelerde daha fazla üretim gerçekleştirmek adına çömlekçi çarkı kullanılmasına rağmen, kültürün yayıldığı alanlarda el yapımı keramik yapımı özgünlüğünü devam ettirmiştir. İçi ve dışı bir astarla kaplanan keramikler sert bir perdah ile perdahlanmıştır. İsteğe bağlı değişen fırınlama sırasında siyah ve kırmızıya dönüşebilen gölgeli her iki rengin de korunduğu parlak astarların kaplara uygulandığı görülmüştür., kapaklar, küçük çanaklar, ayaklar ve “andiron” adı verilen ocakların üzeri kalın bir astar kullanarak elle sıvanmıştır. Kapların hem iç kısımları hem de dış yüzeyleri yüksek dereceli bir perdahlanmış ve cilalanmıştır. İç kısımlardaki siyah ve kırmızı cila değişiklik göstermektedir. Bazı kaplarda perdah izi görülürken, bazı kaplarda ise perdah izleri görülmemektedir. Fırınlama düşük ile orta derece arasında olduğu gibi yüksek ısıda pişirilen keramiklere de rastlanmaktadır.¹⁶¹

1942 ve 1944 kazılarında ortaya çıkartılan küçük buluntular, kemik, taş ve pişmiş toprak olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır. Kemik eserler arasında bizler, iğneler, işlenmiş köpek dişi, boncuklar, kancalı ok ucu bulunurken, bıçak, delici ve

¹⁵⁸ Güven Arsebük, “Altınova’da (Elazığ) Koyu Yüzlü Açkılı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler” VIII. Türk Tarih Kongresi. Bildirileri. 81-92. 1979 s. 18.

¹⁵⁹ Refik Duru *Keban Projesi Değirmentepe Kazısı*. Ankara, 1979 s.18.

¹⁶⁰ Russell, H.F. 1980. “Pre-Classical Pottery of Eastern Anatolia. Based on a Survey by Charles Burney of Sited Along the Euphrates and Around Lake Van”. BAR. Oxford. s.26

¹⁶¹ Duru, s.18.

kazıyıcı türünden aletlerden yer almaktadır. Son olarak taş ve pişmiş toprak ile öğütmede kullanılan oval biçimli düz taşlar ve diğer grubu oluşturmaktadır. Elde edilen bu küçük buluntuların elde edilmiş olduğu katmanlar net bir şekilde tanımlanmamış, fakat höyükte bulunan 1. ve 2. yangın tabakaları diye ayrılan katmanların “altında” ya da “üstünde” olarak belirtilmiştir.¹⁶²

1942 çalışmalarında elde edilen madeni eserler araştırmacıların bakır çivi veya madeni uç olarak değerlendirdikleri, sivri uçlar arasındaki dörtgen kesitli “bakırdan” üretilmiş delici aletler ve mızrak parçası ve M.Ö. birinci bine ait bronz, kancalı ok uçundan¹⁶³ ibaret olduğu görülmüştür.

Karaz madeni eserlerinin buluntu yerleri, katmanlara göre değil muhtelif yüksekliklere göre belirtilmiştir¹⁶⁴

Refahiye ve çevresinde, daha çok keramiği ile tanımlanan Karaz Kültürü’nün izlerini görmek mümkündür. Henüz araştırmaların yeterli seviyede olmaması konun tamamlanmasıyla aydınlatılmasına imkân tanımazken, Refahiye Altköy, Pınaryolu, Ekecek, Cengerli Kalesi Toprak Kale’de bu kültürün izlerini görmek mümkündür.

¹⁶²Koşay- Turfan, s.361.

¹⁶³Koşay- Turfan, s.410.

¹⁶⁴Koşay- Turfan s.361.

IV. BÖLÜM

REFAHİYE İLÇESİ'NİN ESKİÇAĞ TARİHİ

IV. I. Hurriler

Eski Çağ'a damgasını vuran önemli uygarlıklarından biride Ön Asya da hüküm süren Hurrilerdir. Eski Tunç Çağı'ndan sonra tarih sahnesinde görülmektedir. Transkafkasya ve Anadolu'nun doğusunda M.Ö. III. binyılın sonlarına kadar buldukları ileri sürülebilen Hurriler, bu binyılın ortalarından itibaren güneye doğru yayılmışlardır.¹⁶⁵ Hurriler tarih öncesi dönemden itibaren başta Anadolu olmak üzere, Ön Asya'nın büyük bir kısmında yoğun bir yayılım göstermiştir. Kendilerine ait kültürleri bulunan ve bunu çok iyi muhafaza eden Hurriler, yakın çevrelerinde bulunan kültürel özellikleri de korumuşlardır.¹⁶⁶

Ön Asya'nın birçok yerinde M.Ö. II. Binyıldan günümüze kadar ulaşmış Hurri izleri mevcuttur. Kendilerine ait yazılı kaynaklardan değil de etkileşim kurdukları milletlerin yazılı belgeleri aracılığıyla siyasal ve kültürel yapıları üzerine bilgiler edinmekteyiz. Hurrilerin her zaman düzenli ve tutarlı bir siyasetlerinin olduğundan söz etmek pek mümkün olmamaktadır.¹⁶⁷ Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye bölgesindeki bazı beylikler üzerinde etkili olduğu görülen Hurri Kültürü daha sonraki dönemlerde Ön Asya'da önemli bir diğer devlet olan Mitanni Devleti'nin içinde yer almıştır.¹⁶⁸

M.Ö. II. binin ikinci yarısında Hurriler Önasya tarihinin en eski dönemlerinde çok önemli bir konumda yer almaktadırlar.¹⁶⁹ Eski Önasya tarihinde bu kavmin adına, Mitanni kralı Tusratta'nın, Mısır kralı III. Amenofis'e yazdığı mektupta "Hurwuhe" ve "Huruhe" şeklinde rastlandığı görülmüştür.¹⁷⁰ Tivratta kavim ismi olarak

¹⁶⁵Astour, M.C.(1972). *Hattusilis, Halab and Hanigalbat*, JNES 31, 102-109. s.103.

¹⁶⁶Serihan Tamer, *Hurri Siyasi Tarihi ve Kültürü*, (Danışman: Prof. Dr. İlhami Durmuş), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, (2010).s.1.

¹⁶⁷Astour, M.C.(1972). *Hattusilis, Halab and Hanigalbat*, JNES 31, 102-109. S.103.

¹⁶⁸Tamer, *Hurri Siyasi Tarihi ve Kültürü* s.2.

¹⁶⁹ Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, s.119.

¹⁷⁰ Adil Alpman, *Hurriler*, A.D.T.C.F. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 14/25. Ankara. (1981) s. 284.

geçmelerine rağmen, bir bütün olarak incelemek henüz mümkün değildir. Hurriler ile ilgili bilgiler çoğunlukla dağınık ve yetersiz olup, bu devlet hakkındaki bilgilere ikincil kaynaklardan ulaşmaktayız.¹⁷¹

M.Ö. II. Binyılın başlarında Kassit, Hitit ve Mitanni devletlerinin Eski Ön Asya'ya doğru olan göçleri sonucunda Dicle Nehri'nin yukarısında bulunan Hurriler buldukları bölgeden uzaklaşarak bütün Ön Asya'ya yayılmışlardır. Bu yayılım sonucu Hurriler başka bir güzergâh olarak Anadolu'ya göç etmişlerdir.¹⁷²

Hurriler'in Anadolu'daki varlığından bizleri ilk haberdar eden devlet Akadlardır. Anadolu'nun sahip olduğu yazısız tarihe ulaşmamıza yardımcı olan bu belgelerde, Akad Kralı Naram-Sin'e karşı küçük Anadolu krallarından ve beylerinden söz edilir. Bunlardan bazılarında; Nuzi (Yorgantepe) Hurri şahıs isimleri içinde geçmekte ve "Pampa" adı Nasi-Pampa, Zili Pampa biçimleri Nuzi metinlerinde bulunmaktadır. Bununla beraber Anadolu'nun tarihi devirlerine giriş yapan Asur Ticaret Kolonileri döneminde de Hurriler Anadolu'da bulunmaktaydı. Asurlu tüccarların Anadolu'nun yerli beylerinden vergi karşılığında izin alarak ticaret yaptıkları bilinmektedir. Anadolu'da aktif olan ticari hayatın bize kazandırdığı çivi yazılı belgelerde Hurice yazılmış kişi adlarının varlığına rastlamaktayız.¹⁷³

Hattuşaş metinlerinden edindiğimiz bilgilere göre Hitit devri Anadolu tarihine baktığımızda, önemli bir sayıda Hurri nüfusunun bulunduğunu görmekteyiz.¹⁷⁴ Anadolu'da Hurri nüfusunun fazla olması iki devlet arasındaki ilişkilerin iyi olduğu göstermemekle beraber bu anlaşmazlıkların temelini ise Hurriler'in yerleşmiş olduğu coğrafya ve Hititler'in kuzey Suriye'ye karşı göstermiş olduğu faaliyetler oluşturmaktadır¹⁷⁵

¹⁷¹ Ahmet Ünal, *Hurriler*, Hurri Tarihi, Kültürü ve Arkeolojisiyle İlgili Yeni Buluntular ve Gelişmeler, 1996 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları. Ankara. 1997 11-35.

¹⁷² Alpman, "Anadolu'da Hurriler" s 28.

¹⁷³ Alpman, "Anadolu'da Hurriler" Çorum, 1998 s.28.

¹⁷⁴ Alpman, *Anadolu'da Hurriler* s.27-37.

¹⁷⁵ A. Ceylan, *M.Ö. II. Binde Devletler Arası İlişkiler*, s.34, Alpman, *Anadolu'da Hurriler* s.27-37.

Hitit kralları Kuzey Suriye'ye ve Halep'e sefer yaparlarken sık sık Hurriler ile mücadele etmek zorunda kalmışlardır. I.Hattuşili'den sonra Hitit tahtına geçen oğlu I.Murşili'de Hurriler ile uğraşmak zorunda kalmıştır¹⁷⁶I.Murşili'nin Babil seferini ardından Boğazköy'de öldürülmesinden sonra, daha sonraki dönemde hemen hemen her Hitit kralının diğerini öldürerek yerine geçtiği "Gasıp Krallar" dönemine girilmiştir¹⁷⁷

Bu durumun sonucu olarak Hititler 'in güçsüz durumundan faydalanan Hurriler'in, Anadolu'nun içlerine kadar nasıl ilerlemiş olduklarını yine Telepinus fermanından öğrenmekteyiz. Hurrilerin ilerlemeleri ardından Bu karışıklıklar sonucunda Adana ve güney kıyıları Hitit egemenliğinden çıkmıştır. Telepinus bu ağır şartlar altında Kizzuwatna kralı İspat-Ahsu ile diplomasi ve dış politika açısından son derece önemli olan bir anlaşma imzalamıştır. Anadolu'nun siyasi durumu hakkında ayrıntılı bilgiler edindiğimiz bu fermanın da anlaşılacağı üzere Hititler, bu dönemde bir "Fetret Dönemi" yaşamışlardır. Devlet içinde yaşanan siyasi kargaşalar Kral Hantili ve Zidanta zamanında da devam etmiştir. Hitit çalkantıları arasında giderek siyasi güç elde eden Hurriler, kısa bir süre sonra Anadolu'nun güneyinde bulunan Çukurova'da Kizzuwatna(Kilikya) devletini kurmuşlardır.¹⁷⁸

Hurriler, (M.Ö.1500-1350) yıllar arasında Ön Asya'ya göç etmiş olan Mitannilerle birleşerek, Hurri-Mitanni devletini organize etmişlerdir. Bu birleşme sonucu iyice gücünü arttıran Hurrilere karşı Kizzuwatna bölgesini güvence altına almak isteyen Hitit kralları Zidanta ve Telipinus, Kizzuwatna kralları İspat-Ahsu ve Pallia ile bir takım anlaşmalar imzalamışlardır. Hititler 'in Suriye'ye karşı olan iktisadi ve askeri faaliyetlerine engel olan Hurri-Mitanni devleti. Ancak Anadolu ve Hititler için kral II. Tuthalya döneminde tehlike olmaktan çıkmıştır. II. Tuthalya o dönemde Halep şehrini ele geçirmiş Kuzey Suriye'de, Ege Göçleri'ne kadar sürecek

¹⁷⁶Ekrem Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya: En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar*. İstanbul. 2007 s.33.

¹⁷⁷ Firuzan Kınal "Eski Anadolu Tarihinde Bazı Değişmeler". Cumhuriyetin 50.Yıl Dönümü Anma Kitabı. Ankara.(1974) s 414.

¹⁷⁸ Alparslan Ceylan, *M.Ö. II. Binde Devletler Arası İlişkiler*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.(1994) s.45.

olan Hitit hâkimiyetini gerçekleştirmişlerdir.¹⁷⁹M.Ö. II. Binyılın ortalarında Hurri-Mitanni Devleti, bir zamanlar Ön Asya'nın önemli bir devleti iken, Hitit kralı büyük Şuppiluliuma'nın saldırılarıyla gücünü kaybetmiş, Hititler Devletine bağlı ve Asur'a karşı bir tampon bölge konumuna düşmüştür. M.Ö.1200'ler de başlayan bulan Ege göçleriyle beraber Hurri-Mitanni devleti de tarih sahnesinden silinmiştir.¹⁸⁰

Hurriler hakkında siyasi ve sosyo-ekonomik örgütlenmesi ile ilgili bilgiler, Mitanni Krallığı'nın batı ucundaki Alalah ve doğu ucundaki Nuzi'de ortaya çıkarılan özel arşivlerden elde edilmektedir. M.Ö.15-14. yüzyıllarda yaşamış geniş aile yapılan ile ilgili bol ve çeşitli veriler Nuzi arşivlerinde bulunmaktadır. Nuzi özel arşivleri sayesinde Hurrili bir aile beş nesil boyunca izlenebilmektedir.¹⁸¹

Hurri ülkesinin dinsel kültürü hakkında bilinenlerin çoğunluğu Hurrice yazılmış belgelerde yer almaktadır. Elde ettiğimiz bazı eski verilere göre, günümüze kadar uzanan mitolojiler Hurri kökenli idiler. Bu mitoloji tanrılarının çoğu insan gibi yaşamakta, insan gibi görülmekte ve ölümlü olarak tanıtılmaktadırlar. Tanrılarda insanlar gibi doğuyor, büyüyüp evleniyor, çocuk sahibi oluyor ve de sık görülme de, gömüldükleri de oluyor. Hurriler tarihin akışında yabancı tanrılarla da var olmuşlar ve onları kendi panteonlarına eklemişlerdir, ya da onları, benzer özelliklerdeki kendi tanrılarıyla tanımlamışlardır. Hurri rahipler Mezopotamya dini edebiyatının eserlerini taklit etmiş ve Hurri tanrılarını Mezopotamyalı tanrılarla tanımlayarak bu eserleri zenginleştirmişlerdir.¹⁸²

Erken dönemlerde elde ettiğimiz Hurrilerin kültür kalıntılarından, ele geçen keramik çeşitlerinin formu ve özellikleri son derece dikkat çekicidir. Hemen hemen benzer renk, biçim ve benzer süsleme özelliğini gösteren keramik çeşitleri ana hatları ile yerli karakteri göstermektedir. Hurri kültürünün temsilcisi olan Tel Halaf kültürü, Anadolu'nun doğu ve güneydoğusunun çok renkli ve boyalı seramikleri, bu kültürün etkisi altındadır. Bu renkli keramiğin üzerinde renklerle yapılmış geometrik motifler

¹⁷⁹ Alpman, "Hurriler" s.284-312.

¹⁸⁰ Alpman, "Hurriler" s. 297.

¹⁸¹Gernot Wilhelm, *The Hurrians*, Warminster, 1994 s.45.

¹⁸² Wilhelm, s.45.

egemendir. Kalkolitik döneme ait olan sanat şekli, keramik ve mühürler üzerindeki işlemlerden ibarettir. Monokrom kaplar üzerinde motifler “linear” denilen, çizgi sanatını gösterir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde kalkolitik çağda görülen, Kuzey Mezopotamya kültürünün etkisi, eski tunç çağında devam etmemiştir. Çünkü Karaz’da siyah, perdahlı ve üzerinde kabartma olarak spiral motifler yapılmış bir seramik türü ortaya çıkmıştır ki, bunlar Filistin ‘in III. bin yıla tarihlendirilin, erken bronz çağının “Kirbet Kerak” seramiğine çok benzemektedir.¹⁸³

Hurriler, Anadolu kültür tarihinde önemli izler bırakmıştır. Bugün konar-göçer hayat tarzını benimsemiş Türk boylarının hala daha kullandığı tek direkli çadır tipi, Hurriler’in kullandıkları eski yuvarlak planlı evlere çok benzemekle beraber Anadolu mimari özelliklerini göstermektedir.¹⁸⁴

IV. II. Hayaşa-Azzi Krallığı

Hayaşa, Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu tarihinde önemli bir yere sahiptir. Hayaşalılardan ve bölgenin eski tarihinden bahseden kaynaklar, Hititlere ait Hattuşaş arşivlerinde ele geçen çivi yazılı metinlerdir.¹⁸⁵

Hititler, kuzeydoğusunda bulunan komşuları için genellikle Hayaşa adını kullanmışlar ve Azzi ülkesini de, Hayaşa ülkesinin sadece bir bölümü olarak anlatmak için kullanılmışlardır¹⁸⁶

Hayaşa-Hitit ilişkileri, hakkında Hitit kaynaklarına baktığımızda II.Murşili’yeait olan yazıtlardan bilgi ediniyoruz. Belgelere göre: Hitit kralı III. Tuthalya (M.Ö. 1400-1381) zamanında, Hayaşalılar Hititlerin yaşadığı coğrafyaya saldırmış ve Yukarı Memleket olarak tabir edilen bölgeyi tehlikeye sokmuşlardır. Bunun üzerine prens I.Şuppiluliuma (M.Ö. 1380-1345), kral adına Yukarı Ülkenin asayişini sağlamak amacıyla Hattuşaş’tan Hayaşa’ya doğru ilerlemiştir. Ancak I. Şuppiluliuma Hayaşa’ya ulaşmadan Kaşkalar ile mücadeleye girmiştir. I.

¹⁸³Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*. Ankara 1991 s.210.

¹⁸⁴Kırzıoğlu, *Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar*.s. 187.

¹⁸⁵ Pehlivan, *Hayaşa*. s.15.

¹⁸⁶ Pehlivan, “*Karaz ve Hurriler*” 168-176.

Şuppiluliuma, En az Hayaşalılar kadar önemli olan Kaşkalarla yaptığı mücadele sonunda Kaşkaları mağlup edip sahip olduğu esirleri Samuha'ya şehrine göndermiştir. I.Şuppiluliuma, Yukarı Ülkenin güvenliğini sağladıktan sonra sahip olduğu görevinden ayrılmıştır¹⁸⁷

Hayaşalılar, kuzeydoğu yönünden Anadolu'ya gelerek HititKralının bölgeden uzakta bulunmasından da istifade ederek, kuzeyden Kaşkalarla birlikte Hitit topraklarına saldırılarda bulunmuşlardır. Bu durumdan haberdar olan III. Tuthaliya, Yukarı Ülkeye doğru yola çıkmıştır. İlk iş olarak Kaşkaları püskürtmeyi başaran Tuthaliya, daha sonra ise Hitit Krallığı için önemli bir tapınım merkezi konumunda olan Samuha'yı kuşatan Hayaşa üzerine sefer düzenlemiştir. Sürekli olarak pasif konumda olan ve geri çekilen Karanni, Kummuha bölgesi yakınlarında mücadeleye başlamıştır.¹⁸⁸ O dönemlerde III. Tuthaliya'nın hastalığı tekrar nüksetmiştir. ve ordunun komutasına tekrar Şuppiluliuma getirilmiştir. Samuha'ya karşı kuşatma gerçekleştiren fakat ele geçiremeyen Hayaşalılar, Hitit ordusunun geldiğini görünce geri çekilmeye başlamış, Kummuha önlerinde iki devlet burada mücadele etmiştir.¹⁸⁹

Mücadelenin sonucu kesin olarak bilinmemekle beraber elde edilen kaynakların verdiği bilgiye I. Şuppiluliuma'nın Hayaşa tehdidini ortadan kaldırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu konu hakkında bilgi veren tabletin kırık olması, Kummuha Savaşı'nın sonucu hakkında net bir yargıya ulaşmamızı engellemiştir. Ancak daha sonraki bir takım faaliyetlere bakılarak bazı sonuçlar elde etmek mümkün olmuştur.¹⁹⁰

Bu sonuçlardan ilki, I. Şuppiluliuma'nın tahta çıktığı yıllarda Hayaşalı Kral Hukkana/ş ile yapmış olduğu anlaşma metninden elde edilen sonuca göre Hititler, Kummuha dolaylarında bir başarı elde etmiş fakat Hayaşa ülkesini tam anlamıyla ele geçirmeye muvaffak olamamışlardır. İkinci önemli durum ise, Hayaşa ordularının

¹⁸⁷Pehlivan, *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (1984). S.54.

¹⁸⁸ Gurney, "Anatolia 1600-1380 B.C." CAH II/1. Cambridge. 659-685 s.682.

¹⁸⁹Pehlivan, *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi* s.330.

¹⁹⁰Pehlivan, s.54.

Hitit orular karşısında başarısızlığa uğraması ve Karanni'nin bu mücadelede öldürülmüş olmasıdır. Bu mücadelenin ardından Hayaşa ülkesinde bir lider değişikliği gerçekleşmiştir.¹⁹¹

Hititlerle yapılan mücadelenin ardından Hayaşa devletinin başına kral Karanni'nin yerine Mariya isimli yeni bir kral geçmiştir. Kral Mariya'nın başa geldikten sonra hiç dostane olmayan tutumları yüzünden, Hitit Krallığı ile görüşme yaptığı bir dönemde iki krallığın gelenek görenek ve hukuki yapıları birbirinden farklı olduğu için Hitit kurallarına aykırı bir davranışı yüzünden III. Tuthaliya tarafından ölüme mahkûm edilmiştir.¹⁹²

Daha sonraki dönemlerde Hitit kralı III. Tuthaliya'nın ölmesi ile birlikte, Hititlerde taht mücadelelerinin yaşanmasına sebep olmuştur. Bu sıkıntılı süreç içerisinde, I.Şuppiluliuma (M.Ö. 1380-1345), Hitit Krallığını bir mücadele ile ele geçirmiştir. Bu kaos ortamını fırsat bilen, Hayaşalıları da içine alan çevre krallıklar Hitit ülkesi topraklarına dört bir yanından saldırmaya başlamışlardır. Kralları Mariya'nın Hitit ülkesi içinde öldürülmesini kabullenmeyen Hayaşalıları, özellikle Yukarı Ülkeyi yağmalamışlardır. Hayaşalıların, Samuha'yı kuşatmaları ve Hititler'i uzun süre oyalamaları sonucu devlet içinde yaşanan karışıklık ve kargaşa ortamına dayanamayan Hitit krallığı kısa bir süre sonra dağılma ile karşı karşıya kalmıştır.¹⁹³I. Şuppiluliuma, yaşanan bu kötü şartlara rağmen bir müddet ülkesinin sınırlarını eski konumuna geri getirmek için çaba sarf etmiştir.¹⁹⁴ I.Şuppiluliuma'nın kuzey Suriye de devletin menfaatini koruduktan sonra, Hayaşa üzerine bir sefer daha gerçekleştirerek muhtemelen Hititlerden yana olan Hukkanas'ın da desteği ile Hayaşa seferlerinden başarılı sonuçla ayrıldığı görülmüştür.¹⁹⁵

¹⁹¹ Oktay Özgül *Eskiçağda(Yukarı) Aras Vadisi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.2011, s. 82.

¹⁹²Pehlivan, *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*, s.64.

¹⁹³Cavaignac, E. *Le Probleme Hittite*. Paris, 1936, s.30.

¹⁹⁴ Goetze, A. "Anatolia from Shuppiluliumash to the Egyptian War of Muwatallish 1975, s.117.

¹⁹⁵Kınal, "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Tetkik Gezisi Raporu". DTCFD XII /1-2, Ankara. 77-89. 1954 s.78

Hitit-Hayaşa arasındaki ilişkiler, daha sonraki dönemde siyasi bir evlenme gerçekleşmiş ve bundan sonra iki devlet arasındaki dostluk devam ettirilmiş bunun sonucu olarak huzur ve sükûnet sağlanmıştır.¹⁹⁶

I.Şuppiluliuma, Hitit Krallığı'nın yeniden kaybetmiş olduğu siyasi ve askeri gücüne yeniden kavuşmasında ve devletin toprak bütünlüğünün yeniden sağlanmasında önemli bir role sahip olmuştur. İki devlet arasında tarihe “Hukkana Antlaşması” olarak geçen dostluk antlaşması yapılmıştır¹⁹⁷. Antlaşma metni hem tarihi hem de hukuki bakımdan son derece önemli bilgilere ulaşmamızı sağlamıştır böylelikle, iki devletin sahip olduğu hukuk kuralları ve farklılıklara dair bilgilerimiz oluşmuştur.¹⁹⁸

Hukkana Antlaşması incelendiğinde I. Şuppiluliuma'nın antlaşma üzerindeki etkisi gözden kaçmamaktadır. Antlaşma metni incelendiğinde bazı bölümlerde “sen” bazı bölümlerde “siz” hitabına rastlanmaktadır. Böylelikle metinde hem Hukkana'nın hemde Hayaşa halkına seslenildiği görülmüştür.¹⁹⁹

Metinde I.Şuppiluliuma, genellikle Hukkana'ya öğüt verir tarzda hitap eder ve dostane ilişkileri sabote eden kral Mariya'nın yaptığı hatalara düşmemesini önermiştir.²⁰⁰ Hititler antlaşma metninde hem kendi ülkelerinin hem de komşu Hayaşa topraklarını korumayı amaçlamıştır. Bunun karşılığında Hayaşalılar vergi vermeyi kabul, savaş durumlarında asker desteği vermeyi ve dostane ilişkileri sürdürmeyi hedeflemişlerdir.²⁰¹ Bu antlaşma sonucunda iki devlet arasında elli yıldan daha fazla sürdüğü düşünülen barış dönemi başlamıştır.²⁰²

¹⁹⁶Pehlivan, *Hayaşa*, s.53.

¹⁹⁷Ceylan, A. M.Ö. II. *Binde Devletler Arası İlişkiler*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Erzurum, 1994

¹⁹⁸ Pehlivan, *Hayaşa*. s.54.

¹⁹⁹ Ceylan, M.Ö. II. *Binde Devletler Arası İlişkiler*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 1994 s.83

²⁰⁰ Pehlivan, *Hayaşa*. s.57.

²⁰¹ Pehlivan, *Hayaşa*, s.58.

²⁰²Ceylan, M.Ö. II. *Binde Devletler Arası İlişkiler*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 1994 s.83.

Hukkana Anlaşması, yaklaşık yarım asır süren barış dönemini beraberinde getirmiştir. Sükunet dönemi ardından Kuzeydoğu Anadolu’da ilk hareketlenme Hitit kralı II. Murşili döneminde başlamıştır. Bu hareketlenmenin ardından iki ülke arasındaki dostane ilişkiler bozulmuş ve sıkıntılı günler yeniden başlamıştır.²⁰³

Hitit II. Murşili’nin devleti yönettiği ilk yıllarında, Hayaşa yönetimine, Hayaşa soyundan olmayan Anniya/ş’nın geldiği bilinmektedir.²⁰⁴ Hayaşa’nın yeni kralı Anniya, Suriye’nin kuzey bölgesindeki Mitanni etkisini kırmaya çalışmıştır. Bu sırada, bölgede bulunan II.Murşili’nin Anniya’ya karşı bir müdahalesi olmadığını fark eden Hayaşa orduları İstitina, Kannuva ve Dankuva topraklarını işgal etmiş ve ülkelerine dönerken beraberlerinde çok sayıda esir götürmüşlerdir. Yaklaşık bu dönemlerde, doğuda yaşayan Kaşkaları bir araya getirerek küçük bir devlet organize eden kral Pihhuniya ile Hayaşa kralı anlaşma yapmış ve Hititlerin müdahalesine tampon meydana getirmişlerdir²⁰⁵

II. Murşili, saltanatının 8. Yılında, dört yıl boyunca Hayaşa kralı Anniya’yı mağlup etmek için Hayaşa üzerine seferler düzenlemiştir. Bu seferlerin tek amacı Hayaşa tehlikesini tamamen ortadan kaldırmak olmuştur. M.Ö 1336’lara gelindiğinde Kuzey Suriye’deki karışıklıklar gitgide daha da artmıştır. Hayaşa tehdidini ortadan tamamen kaldırmak amacıyla devlet üzerine en iyi generallerini sevk etmiş, Hayaşa orduları yenilse bile tehdit tam anlamıyla ortadan kaldırılamamıştır. fakat Hititleri devamlı uğraştıran bu güçlere ne yazık ki son darbe vurulamamıştı. Seferin tamamlanmadığını öğrenen II. Murşili, Güneyden ilerleyerek Kizzuvatna’dan Kargamış yoluna geçerek Tegarama/Gürün’e Sivas’a gelerek ordusu ile birleşmiştir.²⁰⁶ Fakat kış mevsiminin yaklaşması ile bu sefer bahar aylarına ertelenmiştir.

²⁰³ Pehlivan “Başlangıçtan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Bayburt ve Yöresi”. Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23–25 Mayıs 1988). Ankara. 327-345. 1994 s.331

²⁰⁴ Pehlivan, *Hayaşa*.s.59

²⁰⁵Pehlivan, *En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*, s.67

²⁰⁶ Pehlivan, *Hayaşa*. s.54

11. Saltanat yılında II. Murşili'nin Hayaşa sorununa kesin çözüm getirmek amacıyla son bir sefer düzenlemiştir. Hayaşalılar bu son seferden kurtulmak amacıyla Hitit ülkesine elçi göndermiş, böylelikle Hititlere bağlılıklarını bildirmişlerdir. II, Murşili üst üste sistemli bir şekilde düzenlediği seferler sonucu Hitit Devleti için tehlike arz eden Hayaşa sorununu tümüyle ortadan kaldırmıştır.²⁰⁷

IV. III. Daya(E)Ni / Diau(E)Hi

Diauehi ülkesinin sınırları hâlihazırda tam olarak tespit edilememiştir. Ancak Profesör Dr. Alpaslan Ceylan ve ekibinin bölgede yaptığı çalışmalar ve Asur kaynaklarının verileri ele alındığında Erzincan ilinin doğu bölgesinin Dayaeni topraklarının bir kısmını oluşturduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle tarihi coğrafya sürecinde Çalışma bölgemizi (Refahiye) etkilemiş olma ihtimalini göz önünde bulundurarak bu Erken Demir Çağı ülkesinden bahsetmeyi uygun buluyoruz.

M.Ö. XIII. Yüzyıldan itibaren Uruatri ve Nairi Konfederasyonu'na bağlı beyliklerden biri olan Dayaeni ismi ilk kez I.Tiglath-pleser'e ait olan Prizma Yazıtında ortaya çıkmıştır. Dayaeni adı, daha sonra birçok Asur ve Urartu yazıtlarında görülmektedir.²⁰⁸

Kuzeydoğu Anadolu bölgesinin ekonomik olarak en zengin ve en güçlü bölgesel krallığı olarak bilinen Dayaeni'nin konumu ilgili çeşitli görüşler mevcuttur. Siyasi tarih bakımından Dayaeni Krallığı, dönem dönem geniş topraklara sahip olduğu görülmüştür. Krallığın merkezini Karasu kaynağından başlayarak, kuzeyde Doğu Karadeniz dağlarına, doğuda, güneybatı Gürcistan'a, güneyde Erzincan, Varto arasındaki bölgeye kadar uzanan topraklar, Dayaeni'nin yayılım alanını oluşturmaktadır. Dayaeni, bu kadar geniş bir alana yayılmasına rağmen siyasi tarihi boyunca her dönem bu geniş topraklara sahip olamamıştır. Dayaeni'nin merkezini oluşturan bölgeler ile ilgili ortaya konulan görüşler içerisinde Çoruh Havzası, Oltu

²⁰⁷ Gotze "Die Annalen der Mursilis". MVAEG 38. Darmstadt. 17. 1967 s. 139-141

²⁰⁸ Pehlivan, *Daya (e) ni /Diau (e) hi*. Erzurum.1991 s.25-31.

ilçesi, Aşkale ilçesi ile Tercan arası ve Aşkale ilçesi ile Sarıkamış ilçesi arasında bir yer olduğu ön plana çıkmaktadır²⁰⁹

I.Tigletplerer'den sonra yerine geçen III. Salmanassar'ın saltanatının üçüncü yılında Doğu Anadolu'ya sefer düzenlediği bilinmektedir²¹⁰ Bu olay da kaynaklarda;

“ ... *Suhme topraklarından hareket ettim. Dayaeni topraklarına karşı yürüdüm. Dayaeni'yi her şeyi ile zapt ettim. Şehirlerini yaktım yıktım, ateşe verdim. Çok miktardaki mallarını ele geçirdim. Dayaeni'den hareket ettim ve Urartulu Aramu'nun kralı şehri Arzaşku'ya yaklaştım...* ” geçmektedir. III. Salmanassar M.Ö. 844'e gelindiğinde Anadolu'ya yeni bir sefer düzenlemiştir. III. Salmanassar, yaptığı bu seferle Fırat'ın merkezine kadar ilerlemiş, Urartu kralı Aramu'nun memleketini yağmaladığını anlatmaktadır.²¹¹. Buradan; Urartu Krallığı'nın MÖ 844 tarihinde topraklarını Erzurum'a kadar genişlettiğini anlamaktayız.

IV. IV. Urartu Devleti

IV. IV. I. Urartu Siyasi Tarihi

Daha sonradan Urartuları oluşturacak olan Uruatri ve Nairi konfederasyonları da oluşturan, Doğu Anadolu erken beylikleri ve halkları ile ilgili bilgilere M.Ö 1274 yılında Asur kaynaklarında rastlanmıştır.²¹²Urartular, M.Ö. 9–6. Yüzyıllarda batıda Fırat Nehri, doğuda İran-Azerbaycan bölgesi, kuzeyde Gökçe Göl ile Aras Vadisi arasında, güneyde Toros Dağları ve Urmiye Gölü'nün güney kısmını da içine katabilecek kadar geniş bir coğrafyada hüküm sürmüş, kısa sürede doğunun güçlü devletlerinden biri olmayı da başarmıştır. ²¹³Yüksek ve engebeli bir bölgede yaşayan

²⁰⁹ Pehlivan, *Daya (e) ni /Diau (e) hi*. Erzurum.1991 s.25-31.

²¹⁰ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*. İzmir, 1994 s.37.

²¹¹Oktay Belli, “*Urartular*”. Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi-I. İstanbul. 139-208 (1982) s.151.

²¹² Mehmet Kurt, *yeni Asur Devleti'nin kuzey yayılımı ve doğu Anadolu'nun tarihî coğrafyası*, Doğu Anadolu Araştırmaları,2009 s.2.

²¹³Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*. İstanbul, 2006 s. 7.

ve varlıklarını tarımsal faaliyetler, hayvancılık ve madencilik ile sağlayan Urartuların merkezi Van Gölü Havzası olmuştur.²¹⁴

Urartu tarihi genel hatlarıyla iki kısma ayrılmaktadır. Bu ayrımı oluşturan temel etmenler devletin, siyasi ve kültürel yapısıyla birlikte yönetimin sahip olduğu yapıdır. M.Ö. XIII. yüzyılın başları ile M.Ö. IX. yüzyılın ilk yarısı arasında geçen dönem Asur tehlikesinin ve yayılımcı politikasının karşısında feodal beylikler tarafından bir birlik oluşturdukları, Uruatri ve Nairi konfederasyonlarının egemen Anadolu'ya egemen oldukları dönemdir. Daha sonraki dönemde M.Ö. III. bin yılına kadar uzanan “Kabile ve Feodal Beylikler” düzeni oluşmaya başlamıştır. Bu dönem Urartu'nun Arkaik çağı olarak da tanımlanabilmektedir.²¹⁵

IV. IV. I. I. Kuruluş Dönemi

Federal bir yapıya sahip olan Hurri-Mitanni Devleti, merkezi otoriteyi kaybettikten sonra beyliklere bölünmüştür. Asur Devleti, Hurri beyliklerini üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışınca, bu beyliklerde Asur tehlikesine karşı bir birliktelik oluşturarak mücadele etmeye çalışmışlardır. Böylelikle Asur belgelerinden elde edilen bilgilere göre M.Ö. XIII. yüzyılda Van Gölü çevresinde yaşayan Nairi ve Uruatri ülkeleri ile Asur Devleti arasında büyük bir mücadele başlamıştır.²¹⁶

Urartu tarihi hakkında edineceğimiz bilgiler Asur kaynaklarına dayanmaktadır. Asur kralı olan I.Salmanassar'ın (M.Ö.1274-1245) yönetiminin ilk yıllarında yaşanan olaylarla ilgili olarak 1274 yılında Asurca tabiri ile “Uruatri” olan Urartu'ya karşı bir sefer düzenlediğini kitabesinde anlatmaktadır..²¹⁷Urartu feodal beyliklerin bir siyasi yapılanma ile birleşmeleri M.Ö.9.yüzyılın ortalarında gerçekleşmiştir.. Lutipri oğlu

²¹⁴ Çilingiroğlu, “*Van-Ayanis Kalesi Kazıları*, 1995”. XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I. Ankara. 1997 363-377. s.12.

²¹⁵ Tarhan, “*Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri*”. IX. Türk Tarih Kongresi. Ankara.(1986) 285-301. s. 70.

²¹⁶ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, Yaşar eğitim ve kültür Vakfı, İzmir, (1997) s. 20.

²¹⁷ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 25.

Kral I. Sarduri (M.Ö.840- 830) resmi olarak Urartu devletini kurmuş ve Tuşpa'nın yani bugünkü tabiriyle Van kalesinin de kurucusu olarak kabul edilmiştir.²¹⁸

IV. IV. I. II. Yükselme Dönemi

M.Ö 844 yılında Salmanasar'ın on beşinci sefer kayıtlarında Urartu Devleti'nin başında Aramu bulunmaktadır.²¹⁹ Aramu, Urartu Devletinin ilk kralıdır. Aramu'dan sonra tahta farklı bir sülaleden geldiği bilinen I. Sarduri.(M.Ö.840-830) geçmiştir. Onun oğlu İşpuini (M.Ö. 830-820), daha sonra Menua (M.Ö.810-785/780), I. Argişti (M.Ö.785-780-760) ve son olarak II. Sarduri tahtın sahibi olmuş (M.Ö.760- 730) ve bu dönemlerinde Urartu Devleti'nin en parlak dönemi yaşanmıştır. ²²⁰ Urartular, M.Ö. 810-764 yıllarında gerçekleştirmiş oldukları askeri mimari ve imar alandaki yeniliklerle kısa sürede Doğu Anadolu'nun en güçlü siyasi birliğini oluşturmuştur.²²¹ Bu yıllarda Anadolu'da var olan Dayaeni devleti Urartu Krallığının kuzeye ve kuzeydoğuya doğru ilerlemesine bir engel olarak bulunmaktaydı. Bunun yanında Dayaeni'nin elinde Pasinler, Aşkale ve Erzincan'ın doğu kısmını ile Tercan Otlukbeli, Çayırılı gibi verimli ovalar bulunmaktaydı. Bu sebeplerden dolayı Urartular M.Ö. IX. yüzyılın sonlarında Dayaeni üzerine son derecede önemli seferler düzenlemişlerdir. Bu seferler, Menua ile oğlu I.Argişti'in ortak krallığı sırasında gerçekleştirilmiştir. Kral Menua, Dayaeni ye karşı yaptığı sefer sonucunda başkenti Şaşılı'yu ele geçirmiş ve kralları olan Utupurşi' yiesir etmiş, bununla da yetinmeyip vergi ve haraç elde etmiştir. Menua, Dayaeni 'nin kıymetli mal varlıklarını Urartulara kazandırmak amacıyla seferine Diauehi 'ye bağlı Şeşeti Ülkesi sınır kenti Zua' da devam etmiştir I. Argişti döneminde geldiğinde ise Dayaeni ve çevresini kesin olarak Urartu ' ya bağlı bir hal aldığı görülmüştür. Bu krallığın yönetimine de Urartu merkezden gönderilen "EN-NAM" adı verilen valileri

²¹⁸ Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular/Eastern Anatolia and Urartians*. Ankara. 1992 s. 24-27.

²¹⁹ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 23.

²²⁰ Taner Tarhan (1986). "*Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri*". s. 291.

²²¹ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, İzmir, 1994, s.55.

getirilmiştir. Yaşanan bu olaydan sonra Bundan sonra Urartu kaynakları Dayaeni 'den bahsetmezler.²²²

Urartu Devleti, Dayaeni Krallığını ortadan kaldırdıktan sonra, Doğu Anadolu'nun kuzeyinde Urartulara karşı sorun çıkarabilecek bir güç kalmamıştır. Urartular gerçekleştirdikleri imar sistemi ile şehir ve kaleler kurmuş, Erzincan ilini ve çevresinin de içinde alabilecek kadar genişlemiş ve sahip olduğu zengin ovalardan yararlanmıştı. Erzurum ve Erzincan ovalarında tespit edilen Urartu ait yerleşim kalıntıları bunu yargıyı güçlendirmiştir, Urartular tarım ve hayvancılığın yanında bölgenin zengin yer altı kaynaklarından da yararlanmışlardır.²²³Bölgeden elde ettikleri ürünleri Karasu ve Aras gibi tarihi doğal yolları kullanarak taşımışlardır. Bu yol güzergâhlarında üretilen malları koruma içinyollara yakın yerlerde kale ve garnizonlar kurmuşlardır. Böylece bölgenin her türlü zenginliğinden rahatlıkla istifade ederek özellikle Urartu merkezi olan Tuşpa'yı ve uzak yerlerde kurulan Erzincan Altıntepe gibi merkezleri güçlendirmeyi başaramışlardır.²²⁴

IV. IV. I. III. Sona Doğru

Urartu kralı II. Rusa'nın ölümünden sonra Urartu yönetimine oğlu III. Sarduri (M.Ö. 645-635) hâkim olmuştur.²²⁵ Babasının uyguladığı politikayı sürdüren III. Sarduri, Asurbanipal'e elçiler göndererek yardım talebinde bulunmuştur. II. Rusa'nın ölümüyle beraber Urartuların Ön Asya'daki otoriteleri oranda yok olmuştur. Rusa'nın ölümünden sonra Asur Devleti de M.Ö.650'lerde eski gücünü yavaş yavaş kaybetmeye başlamış ve siyasi gücünü arttıran Medler karşısında son derece zor durumda kalmışlardır.²²⁶

Medler ile İskitler bir süre sonra anlaşma yaparak önemi büyük olan Ninova kentini Asurların elinden almışlar ve güç kaybeden Asur kralı Asurbanipal de daha

²²² Pehlivan, *Daya (e) ni /Diau (e) hi*. Erzurum 1991 s. 42-43.

²²³ İbrahim Üngör, "Urartu Maden Ergitme Sahası, Kurtderesi" İliç Erzincan, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 9 sayı:43.

²²⁴Tarhan "Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri".s. 294.

²²⁵ Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular/Eastern Anatolia and Urartians*. Ankara. 1992 s. 31-41.

²²⁶Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, İzmir, 1994, s.55.

sonra Harran Ovası'na çekilmek zorunda kalmıştır. M.Ö.605'te ise Kargamış'ın siyasi otoriteyi kaybetmesiyle Asur İmparatorluğu tamamen yıkılmıştır. Asur devletinin yıkılmasının ardından Ön Asya'daki güç dengeleri tamamen değişmeye başlamıştır. Bu durum kısa süre sonra tarih sahnesinde İskitler ve Babil gibi güçlerin ortaya çıkmasına ortam hazırlamıştır. Babil keramiklerinin verdiği bilgiye göre, İskitlerin M.Ö.609'da Urartu sınırlarına yaklaştıkları ve Yukarı Dicle Bölümünde bulunan Urartu bölgesini denetimleri altına aldıkları bilgisine ulaşılmıştır. Ayrıca Çavuştepe kazısı bulguları incelendiğinde Çavuştepe kalesinin İskitler tarafından yıkıldığını anlaşılmaktadır. İskitler Urartuları Krallığına son verdikten sonra Suriye ve Mısır'a dolaylarına inmişlerdir. M.Ö.6.yüzyılın başlarına gelindiğinde Anadolu'nun görkemli krallığı olan Urartu ülkesi: Medler ve Lidyalılar birbirleriyle mücadele etme sebebini oluşturmuş Lidya'ya karşı zafer elde eden Medler sonuç olarak Kızılırmak'a kadar olan Doğu Anadolu toprakları hâkimiyetleri içine almışlardır.²²⁷

²²⁷ Belli, "Urartular". s.207.

Urartu Kral Listesi

Aramu	M.Ö 850-840
I.Sarduri	M.Ö 840-830
İşpuini	M.Ö 830-810
Menua	M.Ö 810-786
I.Argiştı	M.Ö 786-764
II.Sarduri	M.Ö 764-735
I.Rusa	M.Ö 735-714
II. Argiştı	M.Ö 714-685
II. Rusa	M.Ö 685-645
III. Sarduri	M.Ö 645-635
IV. Sarduri (Erimena)	M.Ö 635-625
III. Rusa	M.Ö 635-609
IV. Rusa	M.Ö ?-585 ²²⁸

²²⁸ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, İzmir, 1994

IV. IV. II. Urartu Kültür ve Medeniyeti

IV. IV. II. I. Mimari ve Sanat

Urartuların kurulmuş olduğu bölgenin coğrafi şartları göz önünde bulundurulduğunda, Urartu devleti ölçeğinde, herhangi bir planlı yapılaşma ve örgütlü bir ekonominin olmadığı gerçeği ortaya çıkarmaktadır.²²⁹Urartuların yaşadıkları bölgenin iklim şartları ve engebeli yapısı göz önünde bulundurulduğunda hâkimiyeti altına aldığı krallıkların başına EN-NAM adı verilen valiler göndererek siyasi yapılanmayı gerçekleştirdiği görülmektedir.²³⁰Urartu devletinin yapısına bakıldığında sanki vilayetlere ayrılmış izlenimi bulunmaktadır. Bu valiliklerde hemen her an kralın ihtiyacına göre çeşitli malzemeler ve erzaklar hazır bulundurulmaktadır.²³¹Merkeze bağlı vilayetlerin yanında stratejik sınır bölgelerinde Urartu krallarına bağlı ama vergi karşılığında iç işlerinde bağımsız hareket eden beylikler de bulunmaktadır.

Urartular, imar faaliyetlerine bakıldığında bilinçli bir yerleşme planlamacılık yapıldığı görülmektedir. Öyle ki Urartu Devleti ele geçirdiği bölgelerde kale yapımına, sulama faaliyetleri için kanal yapımına bölgenin savunması için kale ve mabet yapımına önem verdikleri açıkça görülmektedir.²³² Özellikle kral Menua'nın bölgede önemli derecede imar çalışmaları yapması bölgenin güvenliğini sağlamanın yanında bölgeyi tamamen denetim altında tutmasına da yardımcı olmuştur.²³³

Kale mimarisinin temel yapısını genellikle bazalt-andezit oluşturmuştur. Yapılarda taşın yanı sıra yaygın bir şekilde ahşap da kullanılmıştır. Urartu kaleleri yapım tekniği genel olarak 2-3 m'lik taş temeller kullanıldıktan sonra üzerine 120 kerpiç sırası koyularak yapılmıştır.²³⁴ Kalelerin savuma durumlarına göre tek ve çift

²²⁹ Tarhan (1986) s. 291.

²³⁰ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*. s. 134.

²³¹ Oktay Özgül, *Erzurum'da Stratejik bir Urartu Kalesi Tepeköy (pir ali baba)*

²³² Tarhan, s. 191-200.

²³³ İbrahim Üngör, *Urartu Kale Kazıları (Pasinler Kalesi)* Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu, Bildiriler II, s.432.

²³⁴ Çilingiroğlu, (1983). “*Urartu'da Toplu Nüfus Aktarımları*” . Anadolu Araştırmaları. IX İstanbul s.37.

sıra surla çevrili olduğu görülmüştür. Yapılan surlar bazen tepenin üst kısmına yakın olurken, bazen de tepenin alt kısmına doğru yapılmıştır. Urartu kalelerinin, geneline bakıldığında yüksek tepelere inşa edildiği görülmektedir. Örnek verilecek olursa Aşağı Anzaf Kalesi'nde olduğu gibi yolların kontrolünü sağlamak ve maden yataklarını denetlemek amacıyla da yapıldığı görülmektedir.²³⁵

Bu dönemde Demirden ve tunçtan yapılan madeni eşyalar Urartu saray denetimi altında estetik bir tarz kazanarak gelişme göstermiştir. Tunç'tan elde edilen eşyalar özellikle Urartu Sanatı içinde ayrı bir yere sahiptir. Devletin her kademesinde yoğun bir şekilde kullanılan tunç karışımı, sadece madeni silahların yapımında kullanılmamıştır. Takı sanatının da önemli bir kısmını oluşturmuştur.²³⁶Gerek Adak Levhaları, gerekse Ordu'nun askeri teçhizatını sağlayan; kılıç, kalkan, miğfer, ok uçları, kemerler, at koşum takımları yanında süsleme ve takı sanatında kullanılan küpeler, bilezikler, süs iğneleri gibi çok sayıda eser Urartu'nun sanat alanındaki becerilerini yansıtmaktadır.²³⁷

Urartuların işledikleri madenleri temin ettikleri bölgelere göre üç şekilde sınıflandırmaktayız. Birinci bölgeyi Adıyaman-Malatya- Elâzığ ve Tunceli oluşturmaktadır. Bu bölgeden genellikle, altın, gümüş, bakır ve demir elde edilmiştir. Erzurum-Erzincan-Bayburt-Gümüşhane ve Kağızman'ın oluşturduğu ikinci bölgeden ise gümüş, kurşun ve bakır elde edilmiştir. Son olarak Urartuların üçüncü maden bölgesini de, Siirt-Bitlis-Van ve Hakkâri bölgesi oluşturmuştur.²³⁸ Bu bölgeden de yine altın, gümüş, bakır, gümüşlü kurşun vb. madenler çıkartılarak üretime hazır hale getiriliyordu.²³⁹

²³⁵Belli, O.-A. Ceylan (2005).“2003 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”. XXVI. Kazı Sonuçları Toplantısı- I (24–28 Mayıs 2004 Konya).Ankara. 175– 178.

²³⁶ Oya San, “Diyarbakır Müzesinde Bulunan Bir Grup Urartu Bronz İğneleri üzerine Gözlemler ”. Arkeoloji Anadolu& Avrasya- II. Diyarbakır. 2005 s.73.

²³⁷ İbrahim Üngör, *Erzincan müzesinde bulunan bir grup Urartu bilezik ve küpeler*, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 5, sayı 10.

²³⁸Oktay Belli, “*Urartu Krallığı Döneminde Van Bölgesinde İşletilen Taş Ocakları ve Atolyeleri*”. (ed. O. Belli). Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932- 1999). Ankara. 2000 s.372.

²³⁹İbrahim Üngör, *Urartu Maden Ergitme Sahası, “Kurtderesi” İliç Erzincan*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 9 sayı:43.

Madenciliğin yanı sıra Urartular Keramik sanatında da başarılı olmuşlardır. Genellikle gündelik hayatta kullanmış oldukları, kırmızı renkli çanak çömleklerin yanında riton eserler ve bezemeli vazolar Urartuların keramik sanatı alanındaki başarılarını göstermektedir.²⁴⁰ Gündelik hayatın yanı sıra Urartularda sınıf ayrılığının en basit göstergesi olan saray keramikleri, parlak, kırmızı ve cilalı olup “Bianili” olarak adlandırılmıştır.²⁴¹ Bianili tarzında yapılan bu keramiklerde genel olarak yuvarlak ağızlı, halka tipli küçük testiler, dar boyunlu ve şişkin karınlı vazolar ve yüksek ayaklı kadehler yoğun olarak görülen eserlerdendir. Bunun yanında Halk için olarak üretilen keramikler hemen hemen aynı teknikte yapılmış fakat daha sade ve daha basit bir tarz kullanılmıştır. Renk olarak Devetüyü ya da pembe renkte üretilmişlerdir.²⁴² Halkın gündelik hayatta kullandıkları keramikler, sıradan bir eşya olarak kabul edildikleri için herhangi bir sanatsal endişe ve estetik kaygı taşımadan üretilmişlerdir.²⁴³ Saray hayatı ve Normal hayatta kullanılan keramiklerin yanı sıra elde edilen ürünlerin depolama görevini görmesi amacıyla büyük çaplı pitoslarda yapılmıştır. Kalın ağızlı ve oldukça büyük bir yapıya sahip olan bu pitosların üzerine ise miktar ve ölçüleri hiyeroglif veya çivi yazısıyla kullanılarak yazılmıştır.²⁴⁴

IV. IV. II. II. Ulaşım

Urartuların ulaşım ağının merkezinde hiç şüphesiz başkent Tuşpa bulunmaktadır. Transkafkasya, kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu bölgesine açılan bütün yolların tamamı başkente ulaşmaktadır. Bu sebepten ötürü Tuşpa hem güvenliği hem de ticareti çeken bir merkez konumundadır. Urartular, doğal yolları takip ederek yeni yollar inşa etmiş ve bu yolların üzerine günümüz kervansaray sisteminin ilk örnekleri sayılabilecek şekilde konaklama merkezleri inşa etmişlerdir.

²⁴⁰ Loon, M. N.(1966). *Urartian Art. Its Distincive Traits in the Light of New Excavations*. İstanbul.

²⁴¹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*. s. 140.

²⁴² Gülgün Köroğlu, *Anadolu Uygarlıklarında takı*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü yayınları, İstanbul, (2004)

²⁴³ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*. İstanbul, 2006 s. 140.

²⁴⁴ Veli Sevin, “Urartu Çanak-Çömlekçiliği”. *Arkeo Atlas-IV*. İstanbul. 2005. s 104-105.

Bu sisteme örnek olarak Solhan ilçesinden, Harput'a kadar uzanan yol üzerinde bulunan Zulümtepe, Bahçecik, Norşuntepe gösterilebilir.²⁴⁵

Urartu karayollarından günümüze kadar ulaşan en güzel yol, Bingöl Dağları üzerindeki yoldur. Van'dan başlayarak, Elâzığ-Palu, Harput ve Malatya'ya doğru ilerleyen bu karayolu ortalama 5.40 m. genişliğinde bulunmaktadır. Ara ara taş kaplamalı olan bu yol üzerinde tahmini olarak 25-30 km de bir konaklama tesisi yer almaktadır. Oluşturulan bu yol ağı genel anlamda Urartu devletinin hemen hemen her şehrinde bulunmaktadır.²⁴⁶

IV. IV. II. III. Dil ve Yazı

Urartu dili, Doğu Anadolu erken dönem halkı olan Hurri dili ile çok ciddi benzerlikleri olan bir dildir. Bu iki dilin birbirinin ardılı olduğu anlaşılmaktadır.

Gramer ve temel ilkeler bakımından birbirine benzeyen bu iki dilin aynı filolojik kökene dayandığı düşünülmektedir. Her iki dilde kullanılan kelimelerin önemli bir bölümü benzerlik göstermektedir.²⁴⁷

Urartu Dili; Akad kökenli olan çivi yazısı işaretlerinin, yeni Asur çivi yazısı versiyonu ile yazılması sonucu oluşmuştur. Urartu yazı sisteminde de; syllabogramlar (hece işaretleri), ideogramlar ve determinatif adı verilen işaretler kullanılmıştır. Çivi yazısı ile yazılan diğer tüm yazı tiplerinde olduğu gibi Urartu çivi yazısı da soldan sağa doğru yazılıp okunmaktadır. Kayalara ve taşlara yazıyı yazmadan önce satır çizgilerini yerleştirerek yazmaya başlandığı düşünülmektedir. Bu usulün Urartu'ya ait olduğu düşünülmektedir. Genellikle kelimeler boşluklar bırakılarak birbirlerinden ayrılmıştır. Urartu metinlerinde yaygın görülmediği halde bazı metinlerde kelimelerin kısaltıldığını da görmekteyiz.²⁴⁸

²⁴⁵ “Doğu Anadolu’da Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması,

²⁴⁶ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s.487.

²⁴⁷ Belli, “*Urartular*” s. 196.

²⁴⁸ Belli-Ceylan (2005). “2003 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”. XXVI. Kazı Sonuçları Toplantısı- I (24–28 Mayıs 2004 Konya).Ankara, s 185.

Urartularda resmi veya ticari bazı faaliyetlerin, pişmiş topraktan levhalar üzerine metin halinde işlendiği belgeler mevcuttur. En önemli kitabelerini taş levhalar üzerindeki bina bloklarına veya kayalar üzerine yazmışlardır. Bunlardan günümüze kadar ulaşanların sayısı 300'ü geçmiştir. Bu kitabelerde, düşmanlarla yapılan savaşlardan, inşa edilen saraylardan, kutsal mabet ve tapınaklardan, su kanallarından ve dini konulardan sıkça bahsedildiği görülmektedir.²⁴⁹ Urartu'nun ilk dönemlerinde daha yaygın olarak görülen hiyeroglif yazısı Urartu'nun gücünü yitirip zayıfladığı dönemde tekrar önem kazanmış olduğu görülmüştür. Buda yazının gelişiminin de ve kullanımında devlet gücü veya halka yansması ile yani ekonomi ile paralel bir seyir izlediğini göstermektedir²⁵⁰

Van ve çevresinde bilinen Körzüt, Köşk, Karahan, Muradiye, Dağ önü, Kevenli, Hazine, Piri Kapısı, Yukarı ve Aşağı Anzaf gibi yerlerde Urartu'ya ait yaklaşık on beş Urartu yazıtı ile ve Van Bölgesi sınırları dışında kalan Kars Hanak yazıtı, Ağrı Pirabat yazıtları incelendiğinde Urartu yazısı hakkındaki bilgiler genişlemektedir. Urartu yazıtlarının sayısında artış olması Urartu tarihinin karanlıkta kalmış bazı dönemlerinin aydınlanmasını sağlamıştır.

IV. IV. II. IV. Din ve Ölü Gömme Adetleri

Urartu Krallığı'nı oluşturan halk inanç bakımından birbirinden farklı özellikler göstermektedir. Urartu Kralları, siyasi denetimi sağlamak ve devletin devamlılığı için sınırlar içine kattıkları halklara hoşgörülü davranmış ve onların inanç sistemlerine saygı duymuştur. Van il merkezi sınırları içerisinde bulunan Meherkapı yazıtı üzerinde bulunan tanrı adları inanç sistemini ne bir şekilde ortaya koymaktadır.²⁵¹ Listede erkek tanrıların yanında yer kadın tanrıçalarda yer almıştır. Listenin ilk sıralarını Haldi, Teişeba, Şiuni, Hutuini, Turani, Ua, Nalaini, Şebuti ve kadın tanrıçalardan Arubani, Huba, Tuşpea oluşturmuştur. Tanrılara adanmış açık hava tapınım merkezlerinin en iyi örneği Meherkapı olmuştur. Buna benzer yapılar

²⁴⁹Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*. s.209.

²⁵⁰ Belli, "*Urartular*". Anadolu Uygurliklari Ansiklopedisi-I. İstanbul 1982 s. 196.

²⁵¹Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*. İstanbul, 2006 s.205-210.

genellikle kale içinde yer almış kule tipini andıran yapılardır. Bu tarzdaki mabetlerde tanrılar için kurban sunumları da yapılmıştır.²⁵²

Eskiçağda yaşayan doğu milletleri genellikle ölümden sonraki yaşamın varlığına inanmış ve bu düşünceleri doğrultusunda mezar yapma gereği hissetmişlerdir. Bu düşüncesi yapısının izlerine Urartu'da da rastlanmıştır. Ölümden sonra hayatın devamını düşünerek mezarları genellikle oda ve ev biçiminde inşa etmişlerdir. Yapılan arkeolojik çalışmalarda rastlanılan mezarlar incelendiğinde ölen kişiler eşyaları ile beraber gömülmüştür. Yapılan kazı ve araştırmalardan elde edilen buluntulara göre, Urartuların ölümlerini hem yakarak hem de yakmadan gömdükleri belirlenmiştir.²⁵³

Urartu'da ölümlerin yakılarak gömülmesi yaygın bir gelenektir. Hem yöneticiler hem de halk için uygulanan bir sistem olmuştur. Ölenin. Cesedi yakıldıktan sonra kül ve kemikler bir çömleğin içine konulur ve ağız kısmı bir taş ile kapatılmıştır. Mezar içinde ölen insanın değerli eşyalarının konulduğu urneler bulunmaktaydı. Ölen kişinin değerli eşyaları ile aynı odada kalması öldükten sonraki hayata inancın en iyi göstergesidir.²⁵⁴

Kaya mezar geleneği Urartu'nun sahip olduğu en ihtişamlı mezar şekli olmuştur. Bölgesel ve mimari farklılık gösterebilen kaya mezar sitilinin genellikle üst tabakaya ait olduğu belirlenmiştir. Tarz bakımından farklı olan bu yapılar uzun bir dönem devam etmiş olmasına rağmen ortak birkaç özellik elde etmek mümkün olmuştur. Madencilik alanında ilerleme sağlayan Urartular elde ettikleri aletlerle, bu alandaki başarılarını kaya mezar yapımında göstererek pürüzsüz ve düz duvarlar inşa etmişlerdir. Yerleşim yerlerinin yakınlarına kaya mezar yapma geleneği bulundurulmuş Urartular hakkında yapılan çalışmalarda hemen hemen her kaya mezar çevresinde bir yerleşim yeri kalıntısına rastlanmıştır. Mezarlar içinde "ölü yatağı" tabiri kullanılan sekiler ve urneleri yerleştirmek amacıyla nişler bulunmaktadır. Tek

²⁵² Oktay Belli, "Yılında Doğu Anadolu Bölgesinde Urartu Baraj, Sulama Kanallarının Araştırılması". XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı- II. Ankara. 1997, 267-291.

²⁵³ Barnett, R.D. (1963) "Urartian Cemetery at Iğdır". *Anatolian Studies* 13: 178-197.

²⁵⁴ Çevik, s. 6-67.

veya çok oda şeklinde yapılan bu mezarlarda yine bölgesel farklılıklar görülmektedir.²⁵⁵

²⁵⁵Çevik, s. 6-67.

V.BÖLÜM

KERAMİK

V. I. Keramik Kavramı

En eski tarihi dönemlerden günümüze kadar geçen dönemde insanoğlu yaşamını sürdürmek amacıyla doğanın sunduğu her nimetten faydalanmıştır. Yeryüzünün en üst katmanını oluşturan toprak, insan ihtiyaçlarının her anlamda sağlanması için zengin bir kaynak olmuştur. Hem gıda üretiminde hem eşya yapımında kullanılan toprak sonraki dönemlerde taşıma kaplarının yapılmasına, heykellerin yapılmasına ve çanak çömlek gibi eşyaların üretilmesine yardımcı olmuştur.²⁵⁶

Kelime kökenine baktığımızda eski Yunancada “yanık/yanmış madde” anlamında kullanılan “keramikos” teriminden gelmiştir. Keramikler Dış etkenlere maruz kalan kayaların parçalanması sonucunda meydana gelen kilin yüksek derecedeki bir sıcaklıkla pişirilmesi ile meydana gelmiştir. Bu açıdan halk arasında pişmiş topraktan yapılan eserler önemlidir.²⁵⁷

Keramiğin temel malzemelerini, su geçirmez killi toprak, balçık ve çamur oluşturmuştur. Hemen hemen her bölgede bulunan bu malzemeler yüzyıllarca insanoğlunun elinde bulunan plastik madde konumunda olmuştur. Başlarda kullanılan temel maddenin sade olması, zamanla daha farklı malzemelerin dahil olması ile yeni yöntemlerin bulunması ile keramik kavramı çok boyutluluk kazanmıştır. Bir müddet sonra çark yapımına geçilmesi ile keramik üretimi farklı bir sanayi dalı olarak hizmet vermeye başlamıştır. İnsanoğlunun yaşamını sürdürdüğü hemen her yerde keramik izlerine rastlamak mümkün olmuştur. Gün geçtikçe keramik sistemi ilerlemiş ve insanların gündelik yaşamları hakkında önemli bilgiler vermiştir. Keramik üretimi; insanların uygarlık tarihine yaptığı en iyi katkıdır. Geçmişte yaşayan medeniyetler hakkında bilgi edinmemizi sağlayan bu eserler

²⁵⁶ Buket Acartürk, “Toprağın binlerce yıllık macerası” ,ACTA TURCICA, *Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, Cilt. 1 ,pp. 1 - 17, ISSN:1308-8351, DOI: ,Ocak, 2012.

²⁵⁷Serdar Mutlu, *Zamanın Çarkında Anadolu'da Seramik*”. Anadolu Sanat. Eskişehir.2007 s70.

üretimi yapılan keramiğin gelişme sürecinde toplumların sosyo- kültürel yapısı hakkında bilgi vermektedir.²⁵⁸

V.II. Keramik Yapımında Uygulanan Temel İşlemler

V.II.I Hamurdaki Katkı

Bu bölümde hamurun içine giren katkı cinsine (taşçık, kireç, saman, mika, bitki), katkı boyutuna (kaba, orta, ince, kumlu) ve katkının miktarı tanımlanacaktır. Hamurun içinde bulunan katkı miktarına bakılarak elde edilen çanak çömleğin hem işlevi hem de üretim merkezi hakkında bilgi edinilmiştir. Katkı maddesine örnek verilecek olursa bir kabın hamurunun içinde bulunan taşçık, bu kabın pişirilme kabı olarak kullanıldığını göstermektedir. Bu katkı maddesinin kullanılmasındaki temel amaç, sürekli ısıya maruz kalan kaplarda sıcaklık dağılımını dengelemektir. Kullanılan taşçıklar bu işlevi görmektedir. Örneğin su kaplarında taşçıktan farklı olarak saman kullanılmıştır. Bunun amacı ise kabın dış yüzeyinde oluşturulacak gözeneği sağlamaktır. Böylelikle kabın içindeki suyun soğuk kalması sağlanmıştır. Üretilen bir kabın hangi bölgeye ait olduğunu katkı maddesi olan kilden öğrenmekteyiz. Her yöre kendine göre farklı bir kil kullanmıştır.²⁵⁹

V. II. II. Biçimlendirme

Keramiğin hamuru oluştuktan sonra çanak çömleğe şekil vermek amacıyla için temel olarak iki yöntem kullanılmıştır. Bunlar el yapımı ve çark yöntemidir. Elle yapılan keramikler daha eski ve ilkel kabul edilmiştir fakat yaklaşık 7000 yıl önce biçim, kenar kalınlığı bakımından değerlendirilen çanak çömleklerin, çark yapımından daha iyi olduğu gözden kaçmamaktadır. Böylelikle çark yapımı el yapımından daha iyidir tabirini kullanmamız mümkün değildir.²⁶⁰ Elle çanak çömlek

²⁵⁸ Mutlu, *Zamanın Çarkında Anadolu'da Seramik*. s71.

²⁵⁹ Tuba Ökse, *Arkeolojik Çalışmalarda Seramik Değerlendirme Yöntemleri*. İstanbul, 2002 s.77.

²⁶⁰ Kapur, S “*Toprak Biliminde X-Işınları Tekniği ve Arkeolojide kullanılan Olanaklar*”.Arkeometri Ünitesi Bilimsel Toplantı Bildirileri 1980.Ankara.s 223.

yapmak için birçok yöntem bulunmaktadır. Genel anlamda çanak çömlek yapımında kullanılan yöntemler şu şekildedir:

Elle yapımda genellikle kullanılan birkaç sital bulunmaktadır. İlk olarak Parmaklarla şekil verilmiştir. Daha sonraları halkaları üst üste yerleştirerek şekillendirme yapılmaya çalışılmıştır. Bunların haricinde kilin bir cismin etrafına sarılarak şekillendirildiği bilinmektedir.²⁶¹

Günümüzden yaklaşık 6000 yıl öncesi ilk kez Mezopotamya'da yavaş dönen çarkın elle yapılan biçimlendirmeyi kolaylaştırması ardından dönen çak kullanımı artmış ve çanak çömlek üretimine hız kazandırılmıştır. Çarkın bulunması ile el yapımı geleneği kaybolmamış hatta günümüze kadar devam etmiştir. Hızlı dönen çarkla beraber çanak çömlek üretimine hız kazandırılmıştır.²⁶²

Yapılan çarkların elle veya ayakla ya da hem el hem ayakla döndürülebilir şekilleri bulunmaktadır. Bazı çarkları döndürmek için kullanılan bir dişli sistem veya çarka bağlı bir kol bulunurken bunun haricinde döndürme işini gerçekleştirmek amacıyla bir kişi bulunabilir.²⁶³ Çark sistemi yeni bir dönem ayrımı getirmiştir. Yani kabın elle yada çarkla yapılması hangi döneme ait olduğunu ortaya koymaktadır. El yapımı olarak ayrılan kaplar, Neolitik, Kalkolitik, Eski Tunç Çağı ve Erken Demir Çağ' da görülürken, çark yapımı çanak çömleğin yaygınlaşması süreci Orta Tunç Çağlarında gerçekleşmiştir.²⁶⁴

²⁶¹Cooper, E..*Seramik ve Çömlekçilik*.(Çev: Ö. Bakırer).İstanbul. 1978.

²⁶² Mehmet Özdoğan, "Çanak Çömlek Teknolojisi".*Arkeo Atlas Dergisi* -I. 2002 s.98-100.

²⁶³ Güngör Güner, *Anadolu'da Yaşamakta Olan Çömlekçilik*. İstanbul, 1988, s.13.

²⁶⁴Küçükbezci, H.G*Kalkolitik ve İlk Tunç Çağ'da Konya-Karaman Bölgesi Keramiği* (Yüksek Lisans Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2004.

V.II. III. Akı

Arkeolojide sıklıa bahsedilen ‘‘akı’’ veya ‘‘Perdah’’ kelimeleri çömlekçilik de kullanılan bir nevi parlatma işlemidir. Bu yöntemin kullanılmasındaki amaç yüzeyde bulunan kil parçalarının sıkıştırılması ve pütürlü yapıyı ortadan kaldırmaktır. Akılama hamur üzerine uygulanabildiği gibi kurumuş astar üzerine de uygulandığı durumlar görölmektedir.²⁶⁵Yüzeyde işlem yapılmadan önce çömlek en az bir iki gün kurutulmaya bırakılmıştır. Bu işlemler çömlekler tam kurumadan bez, tahta, kemik ya da deri bir parça ile parlatılmıştır. Yapılan akılama işlemine göre çömleğin yüzeyi mat ya da cilalanmış bir şekilde olmaktadır. Akının asıl amacı estetik görünüm haricinde gözeneklerin kapatılarak çömleğin sıkı bir hale getirilerek geçirimsiz olmasıdır.²⁶⁶

V. II. IV. Astar

Astar çömleğin üzerinin farklı renkte ya da aynı renkte veya başka dokuya sahip dokuda olan bir kille kaplanmasıdır. Astarın yüzeyi genellikle açıklanmış şekilde olur ve bu işlemin temel nedeni güzelliktir.²⁶⁷ Astar üzerine yapılan bezemeler ili şekilde olur. İlki ıslak zemin üzerine ıslak olan astarlanmış kabın herhangi bir nesne ile çizilmesi ve şekil verilmesidir. İkincisi yapım ise kuru zemin üzerine kullanılan ıslak astar kullanmaktır.²⁶⁸

V. II. V. Renk

Keramik kesitlerinden elde edilen parçalar ve astarsız yüzeylerin altında kalan kısımlar keramiğin hamur rengini oluşturur. Hamur rengi yanı sıra renk belirlemede dikkate alınan kısım astar rengidir. Renk kavramı kişiden kişiye göre değişirken son zamanlarda renklendirme için genel anlamda MunsellSoilColor Charts (Munsell Renk Kataloğu) esas alınmıştır.²⁶⁹Yaptıđımız keramik değerlendirmelerde genel anlamda devetüyü, kiremit rengi kırmızı, siyah, gibi renkler tespit edilmiştir.

²⁶⁵ Ökse, *Önasya Arkeolojisinde anak çömlek*, s.55.

²⁶⁶Özdođan, ‘‘anak- çömlek’’ s. 381.

²⁶⁷Özdođan, ‘‘anak- ömlek’’ S.381.

²⁶⁸Cooper, s.50-51.

²⁶⁹ Munsell *Munsell Soil Charts Color Book*. 2000.

Kullandığımız renkler katalogda 5 YR 6/3, 5 YR 6/4, 5 YR 7/4, 7,5 YR 6/6, 7,5 YR 7/3, 10 YR 6/4, 10 YR 6/6 olarak yer almaktadır.

V. II. VI. Bezeme

Seramikler üzerine bezeme yapma geleneği çanak çömlek üretiminin başladığı dönemden itibaren devam ettirilen bir sistem olmuştur. Çanak- çömlek üzerine uygulanan herhangi bir motif seramiğin yapıldığı dönemin özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapılan bazı bezemeler yalnızca bir kültürün simgesi olabildiği gibi, başka kültürlerde de bu bezemelere rastlanması, bir şekilde ithal edildiğinin göstergesi olmaktadır.²⁷⁰

Yapılan bezeme tekniklerini kendi içinde ikiye ayırmak mümkündür. Bu ayırmadan ilkinin kap hafif nemli iken keramiğin yüzeyine uygulanan kazıma, kesme, çizme, insize, sokma, kertik gibi bezeme türleri oluşturmaktadır. İkinci teknik ise kabın yüzeyinde özellikle üst kısımda yer alan boya, perdah, kabartma, plastik şeklinde olmaktadır.²⁷¹ Bezemeler kullanım amaçlarına göre ve kabın kuruluk nemlilik derecelerine göre farklılık göstermektedir. Kazıma tekniği genellikle nemli yüzeylere uygulanırken, açkı tekniğinde açkılama yapıldığı esnada açkı taşı ile düzenli çizgilerden oluşan bir desen verilmesidir.²⁷²

Bezeme tekniğinde en fazla rağbet gören teknik insize bezeme tekniği olmuştur. Düzgün yapılan bir insize bezeme ucu keskin bir aletle yapılır. Kullanılan çizgiler dar, derin ve kesiti “V” şeklindedir. Bezemenin yapımı öncesi ve sonrası olarak bir de fırınlama işlemi öncesinde üç aşama şeklinde yapılmaktadır. İnsize bezeme, pişirme sonrası yapıldığında çizgileri ayırt etmek oldukça zordur. Bu sebepten ötürü çizgileri daha net ayırt etmek için, kabın nemli olduğu sırada yapılması çizgilerin daha ayırt edici olmasını sağlamıştır.²⁷³

²⁷⁰Ökse, *Arkeolojik Çalışmalarda Seramik Değerlendirme Yöntemleri*. s.85.

²⁷¹ Rice, P. (1987). *Pottery Analysis: A Sourcebook*. The University of Chicago Press. S. 138.

²⁷²Ökse, *Önasya Arkeolojisinde Çanak Çömlek*, s.62-63.

²⁷³ Rice, P. (1987). *Pottery Analysis: A Sourcebook*. The University of Chicago Press. S. 138

V. II. VII. Pişirme

Keramiklerin Fırınlanması genelde iki aşamalı olarak gerçekleşmiştir. Bisküvi pişirimi denilen birinci şekilde kurutulma aşaması gerçekleşmiş, ürünün ısıya tutularak pişmesi tamamlanmıştır. İkinci şekilde ise seramik üzerine yine seramiğin hammaddesi olan hamur uygulanıp ısıya tabi tutulduktan sonra pişirilen sır pişirme tekniğidir Pişirme sırasında seramik yüzeyinde eriyen katman camsı bir hal almıştır. ²⁷⁴

Bir kabın pişirilme süresi kabın sertliğini etkilemektedir. Böylece pişirme ortamına bağlı olarak da hamurun renginde farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Bir seramiğin rengi koyu gri ise bu fırınlanma sırasında yeteri hava bulunmadığının bir göstergesi olmuştur. ²⁷⁵

²⁷⁴ Ahmet Cüneyt Er, *Seramikte işlevsel simge biçimlerinin araştırılması ve plastik biçim olarak çömlekçi çarkında üretilmesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sanatta Yeterlilik Tezi, Danışman (Sevim Çizer) İzmir,2011s.4

²⁷⁵Ökse, *Arkeolojik Çalışmalarda Seramik Değerlendirme Yöntemleri*. s.138

VI. BÖLÜM

KERAMİK ENVANTERLERİ

VI. I. Ekecek Höyük

Konumu: Erzincan ilinin, Refahiye ilçesinin 22 km doğusunda yer alan höyük Ekecek köyünün 3 km kuzeyinde bulunup, 2107m. Yükseklik de yer almaktadır.²⁷⁶

Ekecek Höyük: Yerleşim alanının güney kısmı Erzincan-Refahiye karayoluna ve verimli tarım arazilerine bakmaktadır. Yerleşmenin kuzey ve doğu kısmında yüksek tepeler yer alırken, güney ve doğu kısmında ise kayalıklarla bulunmaktadır. Höyüğün çevresi Su kaynakları bakımından verimli bir bölgede yer almaktadır.

Buluntular: Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları kapsamında başlayan araştırmalar ışığında yüksek bir alana kurulmuş olan yerleşme de keramik verisine rastlanmıştır. Yerleşme de kaçak kazıların yapıldığı da gözlemlenmiştir. Elde edilen veriler incelendiğinde İlk Tunç ve Orta Çağ döneminde bölgede yerleşme görüldüğü söylenebilir.

Değerlendirme: Yapılan yüzey araştırmaları kapsamında elde edilen keramiklerin çoğunluğunu çanak, kulp ve çömlek parçaları oluşturmaktadır. Form yönünden ağız parçaları kulp ve dip parçalarına göre daha fazladır. Katkı maddesi olarak ince kum, orta kum, büyük taş ve kireç kullanılmıştır. Çömlek ağız parçasında küçük ve orta taş kullanıldığı da görülmektedir. Keramiklerin renklerini belirlerken Munsell Kataloğundan yararlanılmıştır. Keramiklerin astarları olmadığı gibi bir tanesi hariç iyi oranda pişirilmiştir. Yapımında genel itibariyle elle yapım görülmektedir.

²⁷⁶ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları*, s.245.

Çizim 1EKECEK YERLEŞMESİ

**ERZİNCAN/ REFAHİYE İLÇESİ /EKECEK
YERLEŞMESİ/2011**

Ağız - Çanak

ENVANTER NO:Erc/R/ Ek/11/001

BULUNTU YERİ:Ekecek yerleşmesi

ÇAP:Yok

HAMUR RENGİ: DIŞ- 7,5/RY/6/4 İÇ-
7,5/RY/6/6

KATKI: ince kum, Kireç

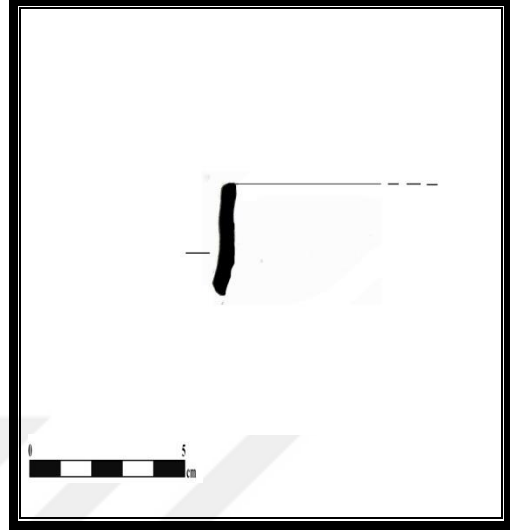
PİŞME:iyi

YAPIM:Çark yapımı

AÇKI:var

BEZEME:yok

ASTAR: yok

EKECEK YERLEŞMESİ

**ERZİNCAN/ REFAHİYE İLÇESİ/ EKECEK
YERLEŞMESİ/2011**

Kulp parçası

ENVANTER NO:Erc/R/ Ek/11/002

BULUNTU YERİ:Ekecek yerleşmesi

ÇAP:Yok

HAMUR RENGİ: DIŞ- 7,5/RY/6/6 İÇ-
7,5/RY/6/6

KATKI: ince kum, Küçük taşcık

PİŞME:iyi

YAPIM:el yapımı

AÇKI:yok

BEZEME:yok

ASTAR: yok

EKECEK YERLEŞMESİ

ERZİNCAN/ REFAHİYE İLÇESİ/ EKECEK
YERLEŞMESİ/2011

Ağız-çömlek parçası

ENVANTER NO:Erc/R/ Ek/11/003

BULUNTU YERİ:Ekecek yerleşmesi

ÇAP:Yok

HAMUR RENGİ: DIŞ- 5/R/6/6 İÇ- 5/R/6/6

KATKI:orta kum, Küçük kum, büyük taş

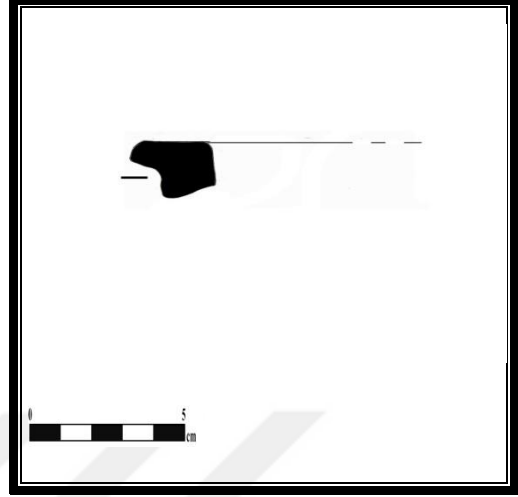
PİŞME:kötü

YAPIM:el yapımı

AÇKI:yok

BEZEME:yok

ASTAR: yok

VI. II. Pınaryolu Kalesi

Konumu:Pınaryolu Kalesi, Erzincan ili, Refahiye ilçesinin 11 km güneybatısında Pınaryolu köyünün2,5 km batısında yer almaktadır.²⁷⁷

Pınaryolu Kalesi: Kale, doğu-batı doğrultusunda uzanmış olup 1996 m rakımda yer almaktadır.Kalenin giriş kapısı batı kısmında yer almaktadır. Günümüze gelebilen sur duvarlarının kalınlığı 2,5 molaraktespit edilmiştir. Kalenin genişliği 21 m olup, boyu ise 120 m.dir. Kale bölgeye hâkim bir konumda yer almaktadır. Kalenin konumu düşünüldüğünde Güneyinde bulunan vadiyi kontrol altında tutmak amacıyla yapıldığı düşünülmektedir. Güney tarafından dere geçen kalenin, kuzey, doğu ve batı kesimi ormanlarla çevrilidir. Bu sebeple batı, doğu ve kuzey kesimleri savunma açısından güvenlidir.²⁷⁸

Buluntular: Kalenin tahrip edildiği ve ağır iş makineleri ile yapıldığı görülen kaçak azı izleri bulunmaktadır. Bu kaçak kazı alanı, 11 m. uzunluğunda, 10 m. genişliğinde 4 m. derinliğindedir. Kalede kaçak kazıların yol açtığı tahribatın sınırları oldukça geniştir. Kalede bulunan keramik verilerine dayanarak, İlk Tunç ve Orta Çağ döneminde yerleşim gördüğünü söyleyebiliriz.

Değerlendirme: Yüzey araştırmaları kapsamında elde edilen keramiklerin değerlendirilmesi yapılmıştır. Değerlendirdiğimiz iki parça çömlek ağız parçasıdır. Munsell Kataloğundan yararlanılarak renklendirme yapılmıştır. Keramiklerin kodu 10/YR/6/6 ve 7.5/YR/6/6 olarak belirlenmiştir. Astar ve açkı kullanılmamıştır. Keramiklerin katkı maddesi olarak orta kum, ince kum, orta taşcık, küçük taşcık, mika, kireç ve büyük taşcık kullanılmıştır. Pişme dereceleri orta olup, Erc/R/PK/11/001 no'lu keramiğin yapımı elle yapımken, Erc/R/PK/11/002 olan keramiğimiz çark yapımıdır. İki keramikte çap belirlenememiştir.

²⁷⁷ Alpaslan Ceylan, İ. Üngör, *Eskiçağda Erzincan Kaleleri*, İstanbul, 2017, s.149

²⁷⁸ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları*, s.249

Çizim 2 PINAR YOLU YERLEŞMESİ

ERZİNCAN/ REFAHİYE İLÇESİ/ PINAR
YOLU/2011

Ağız - Çömlek

ENVANTER NO: Erc/R/ pk/11/001

BULUNTU YERİ: Pınaryolu yerleşmesi

ÇAP: Yok

HAMUR RENGİ: DIŞ- 10/RY/6/6 İÇ-
10/RY/6/6

KATKI: orta kum, orta taşcık, Kireç

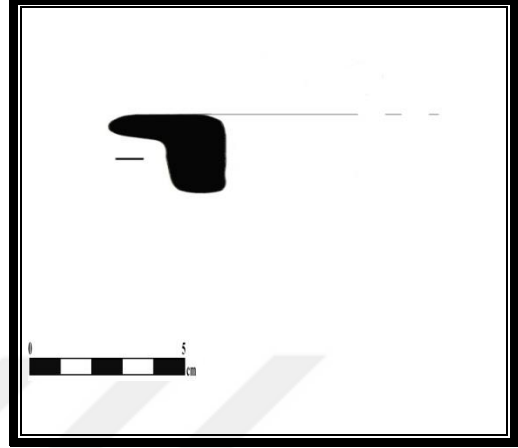
PİŞME: orta

YAPIM: el yapımı

AÇKI: yok

BEZEME: yok

ASTAR: yok

PINAR YOLU YERLEŞMESİ

ERZİNCAN/ REFAHİYE İLÇESİ/ PINAR
YOLU/2011

Ağız - Çömlek

ENVANTER NO: Erc/R/ pk/11/002

BULUNTU YERİ: Pınaryolu yerleşmesi

ÇAP: Yok

HAMUR RENGİ: DIŞ- 7./YR/6/6 İÇ-
7.5/YR/6/6

KATKI: İNCE kum, Küçük taşcık,mika, büyüktaşcık

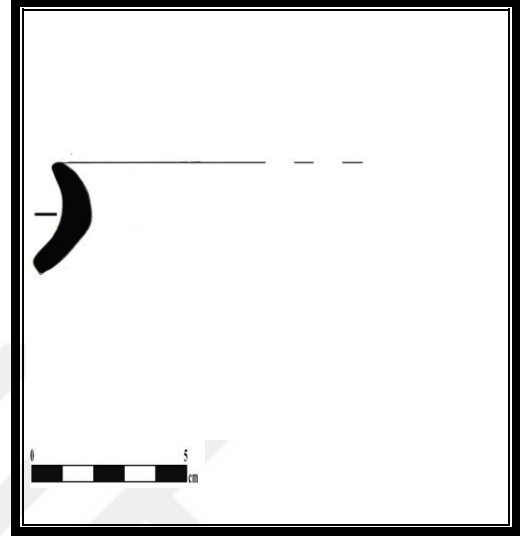
PİŞME: orta

YAPIM: çark yapımı

AÇKI: yok

BEZEME: yok

ASTAR: yok

VI. III. Yurtbaşı Höyük

Konumu: Erzincan ili, Refahiye ilçesinin 14 km doğusunda, Yurtbaşı köyünün 1 km güneyinde ve 1765m yüksekliktedir.²⁷⁹

YurtbaşıHöyük: Verimli bir arazi üzerinde yükselen höyüğün güneyinde 1 km güneyinde ise Bulgar Çay'ı bulunmaktadır. Daha güneyde ise Dumanlı Dağları yer alır. Bölgenin stratejik açıdan önemli bir noktada olması ulaşımı oldukça kolaylaştırmıştır.

Buluntular: Höyük üzerinde kaçak kazı izleri görülmüştür. Höyük 55x40 m boyutlarındadır. Elde edilen keramik verileri incelendiğinde; bu höyükte İlk Tunç Çağı'nda yerleşimin olduğu anlaşılmıştır.

Değerlendirme: Yüzey araştırmalarından elde edilen keramiklerin formları; çömlek ağız, çanak ağız ve çömlek dip şeklindedir. Munsell kataloğu kullanılarak keramiklerin renkleri belirlenmiştir. Erc/R/YK/11/002 nolu keramikte astar varken, diğer iki keramikte astar bulunmamaktadır. Keramiklerin açkı durumuna baktığımızda Erc/R/YK/11/003 nolu keramikte açkı yapıldığı anlaşılmıştır. Keramiklerin katkı oranlarına bakıldığında orta kum, ince kum, büyük taşcık, orta taşcık, küçük taşcık, ince kum ve saman bulunduğu görülmüştür. Erc/R/YK/11/003 nolu keramiğin iyi pişirildiği anlaşılmıştır. Diğer keramiklerin orta derecede piştiği görülmüştür. Çark kullanılarak yapıldığını tespit ettiğimiz Keramiklerin çapları belirlenememiştir.

²⁷⁹ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları*, , 2015 s.252

Çizim 3YURTBAŞI KALESİ

**ERZİNCAN/ REFAHİYE İLÇESİ/ YURTBAŞI
KALESİ/2011**

Ağız - Çömlek

ENVANTER NO: Erc/R/ YK/11/001

BULUNTU YERİ: yurtbaşı kalesi

ÇAP: Yok

HAMUR RENGİ: DIŞ- 10/YR/6/6 İÇ-
10/YR/6/6

KATKI: orta kum, orta taşcık, büyük taşcık

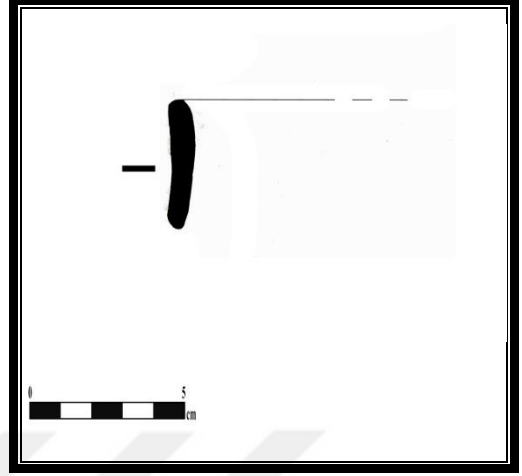
PİŞME: orta

YAPIM: çark yapımı

AÇKI: yok

BEZEME: yok

ASTAR: yok

YURTBAŞI KALESİ

ERZİNCAN/ REFAHİYE İLÇESİ/ YURTBAŞI
KALESİ/2011

Ağız - Çanak

ENVANTER NO: Erc/R/ YK/11/002

BULUNTU YERİ: yurtbaşı kalesi

ÇAP: Yok

HAMUR RENGİ: DIŞ- 10/YR/6/6 İÇ-
5/YR/5/3

KATKI: ince kum

PİŞME: orta

YAPIM: çark yapımı

AÇKI: yok

BEZEME: yok

ASTAR: var

YURTBAŞI KALESİ

ERZİNCAN/ REFAHİYE İLÇESİ/ YURTBAŞI
KALESİ/2011

çömlek - dip

ENVANTER NO: Erc/R/ YK/11/003

BULUNTU YERİ: yurtbaşı kalesi

ÇAP: Yok

HAMUR RENGİ: DIŞ- 10/YR/6/4 İÇ-
10/YR/6/4

KATKI: orta kum, küçük taşcık, saman

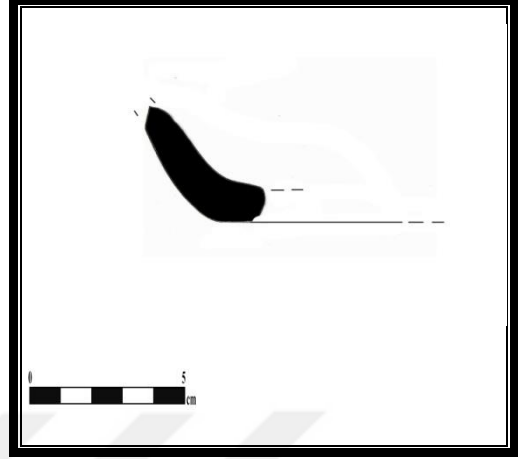
PİŞME: kötü

YAPIM: çark yapımı

AÇKI: var

BEZEME: yok

ASTAR: var

YURTBAŞI KALESİ

ERZİNCAN/ REFAHİYE İLÇESİ/ YURTBAŞI
KALESİ/2011

Ağız-çömlek

ENVANTER NO: Erc/R/ YK/11/004

BULUNTU YERİ: Yurtbaşı kalesi

ÇAP: Yok

HAMUR RENGİ: DIŞ- 7.5/R/7/6 İÇ-
7.5/R/7/6

KATKI: orta kum, küçük taşcık,

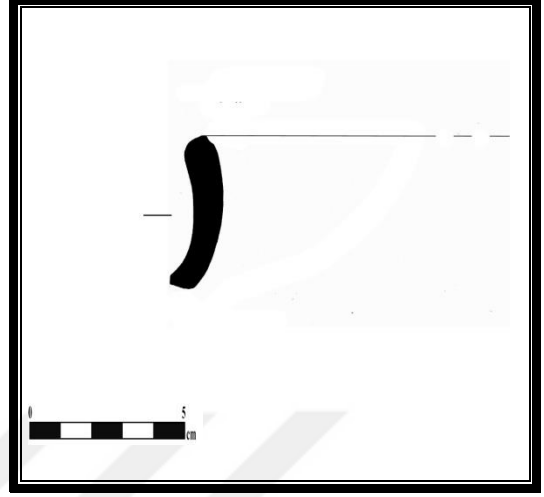
PIŞME: iyi

YAPIM: çark yapımı

AÇKI: yok

BEZEME: yok

ASTAR: yok

VI. IV. Toprakkale Höyük

Konumu: Erzincan ili Refahiye ilçesinin 13 km kuzeybatısında bulunan Çavuş köyünde yer alır.²⁸⁰

Toprakkale Höyük: Erzincan-Sivas karayolunun Sivas Suşehri yol ayrımının 500 m. kuzeybatısında yer almaktadır. Stratejik bir konumda bulunan höyük, doğal yolların kesişme noktasındadır. Höyüğün bulunduğu bölge, tarım ve hayvancılığa son derece elverişlidir. Höyüğün kuzeyinden geçen Köroğlu Çayı, yörenin su ihtiyacını karşılamaktadır.

Buluntular: Höyükte yaptığımız araştırmalarda herhangi bir duvar izine rastlanmamıştır. Bölgede yoğun olarak gördüğümüz kaçak kazılara burada da rastlanmıştır. Zengin keramik verisi elde ettiğimiz höyükteki yerleşmeler İlk Tunç, Demir Çağ ve Orta Çağ Dönemlerine aittir

Değerlendirme: Yüzey araştırmalarından elde edilen keramiklerin formlarına baktığımızda çömlek ağız, çanak ağız ve çömlek dip şeklindedir. Munsell kataloğu kullanılarak keramiklerin renkleri belirlenmeye çalışılmıştır. Erc/R/T/11/004 nolu keramikte astar varken diğer keramiklerimizde astar bulunmamaktadır. Keramiklerin açkı durumuna baktığımızda Erc/R/T/09/004 nolu keramikte açkı bulunmaktadır. Keramiklerin katkı oranlarına bakıldığında orta kum, ince kum, büyük taşcık, orta taşcık, küçük taşcık, ince kum ve saman bulunduğunu görmekteyiz. Erc/R/T/09/004 ve Erc/R/T/09/003 nolu keramik iyi pişirilmeye maruz kalırken diğer keramiklerin orta derecede piştiğini görüyoruz. Keramiklerin yapımında çark kullanılmış olup Erc/R/T/09/002 nolu keramik el yapımıdır. Erc/R/T/09/004 nolu keramiğimizin çapı 20 olarak belirlenirken diğer keramiklerde çapları belirlenememiştir.

²⁸⁰ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları* s.152

Çizim 4 **TOPRAKKALE**

ERZİNCAN/

REFAHİYE

İLÇESİ/TOPRAKKALE/2009

Ağız - Çömlek

ENVANTER NO: Erc/R/ T/09/001

BULUNTU YERİ: TOPRAKKALE

ÇAP: Yok

**HAMUR RENGİ: DIŞ- 7.5/YR/6/3 İÇ-
7.5/YR/6/3**

KATKI: ince kum, orta kum, orta taşcık, kireç

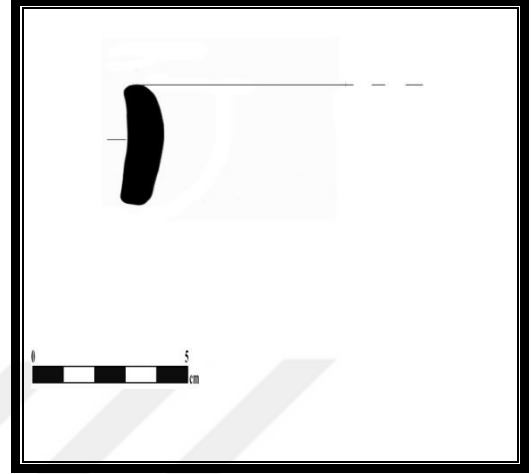
PİŞME: orta

YAPIM: çark yapımı

AÇKI: yok

BEZEME: yok

ASTAR: yok

TOPRAKKALE

**ERZİNCAN/
İLÇESİ/TOPRAKKALE/2009**

Ağız - Çömlek

ENVANTER NO: Erc/R/ T/09/002

BULUNTU YERİ: TOPRAKKALE

ÇAP: Yok

HAMUR RENGİ: DIŞ- 7.5/YR/6/4 İÇ-
7.5/YR/6/3

KATKI: orta kum, orta taşcık, kireç

PİŞME: orta

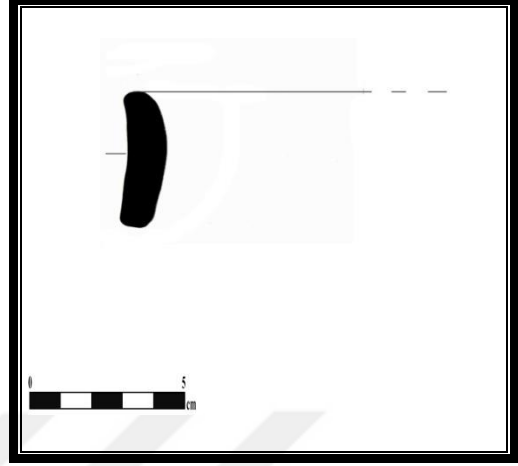
YAPIM: el yapımı

AÇKI: yok

BEZEME: yok

ASTAR: yok

REFAHİYE

TOPRAKKALE

**ERZİNCAN/
İLÇESİ/TOPRAKKALE/2009**

Ağız- Çömlek

ENVANTER NO: Erc/R/ T/09/003

BULUNTU YERİ: TOPRAKKALE

ÇAP: Yok

**HAMUR RENGİ: DIŞ- 7.5/YR/6/6 İÇ-
7.5/YR/6/6**

KATKI: ince kum, küçük taşcık

PİŞME: iyi

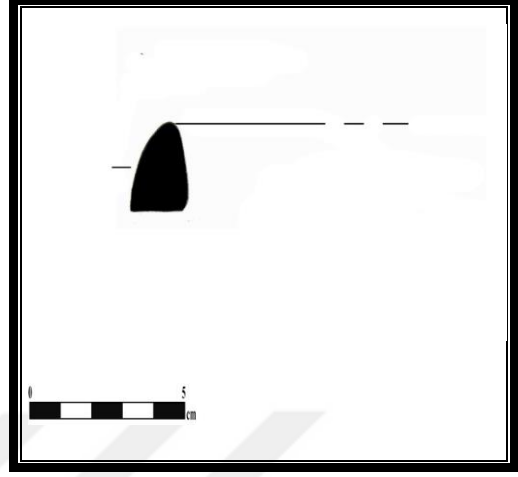
YAPIM: çark yapımı

AÇKI: yok

BEZEME: yok

ASTAR: yok

REFAHİYE

TOPRAKKALE

**ERZİNCAN/
İLÇESİ/TOPRAKKALE/2009**

REFAHİYE

Ağız - Çömlek

ENVANTER NO: Erc/R/ T/09/004

BULUNTU YERİ: TOPRAKKALE

ÇAP: 20 cm

**HAMUR RENGİ: DIŞ- 10/YR/5/8 İÇ-
10/YR/6/6**

KATKI: ince kum, küçük taşcık, kireç

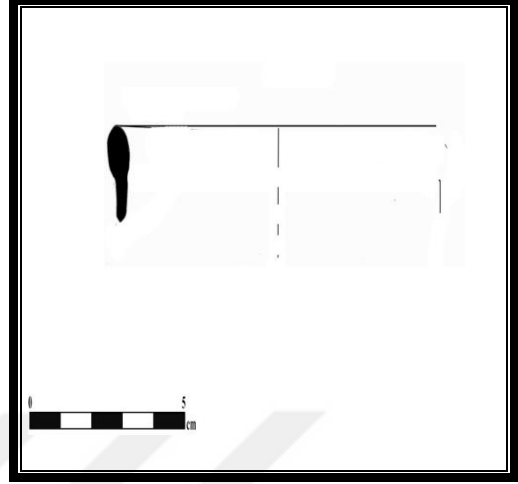
PİŞME: iyi

YAPIM: çark yapımı

AÇKI: var

BEZEME: yok

ASTAR: var

VI. V. Çatalçam Kalesi

Konumu: Erzincan ili, Refahiye ilçesinin 24 km. Kuzeydoğusunda yer alan Çatalçam köyünün kuzeyinde bulunan volkanik yapılı olduğu düşünülen bir kayanın üstünde kurulmuştur.²⁸¹

Çatalçam Kalesi: Kalenin, hemen kuzey kısmında bulunan vadiyi denetim altına alabilmek için yapıldığı düşünülmektedir.²⁸²

Buluntular: Kalenin büyük bir kısmı tahrip edilmiş bir halde bulunmuştur. Kalede bulunan sur duvarlarından geriye sadece temel kalıntıları kalmıştır. Bu surlar 50 ve 80 cm genişliğinde olup tepenin yapısıyla orantılıdır. Yüzey araştırmaları kapsamında kaleden çok az keramik verisi elde edilmiştir. Yapılan incelemelerde bu keramiklerin Orta Çağ'a ait olduğu görülmüştür.

Değerlendirme: Yüzey araştırmalarından elde edilen keramiklerin formlarına baktığımızda çömlek ağız parçası, ve kapak parçası şeklindedir. Keramiklerin renkleri Munsell kataloğu kullanılarak belirlenmeye çalışılmıştır. Erc/R/ÇÇK/09/001 nolu keramikte açkı varken diğer keramiğimizde açkı bulunmamaktadır. Keramiklerin astar durumuna baktığımızda her ikisinde de astar bulunmamaktadır. Keramiklerin katkı oranlarına bakıldığında orta kum, ince kum, küçük taşçık, ince kum mika ve kireç bulunduğunu görmekteyiz. Keramiklerin orta derecede piştiğini görüyoruz. Keramiklerin yapımında çark kullanılmış olup Erc/R/ÇÇK/09/002 nolu keramik el yapımıdır. Erc/R/ÇÇK/09/001 nolu keramiğimizin çapı 16 olarak belirlenirken diğer keramiğimizin çapları belirlenememiştir.

²⁸¹Ceylan, Üngör, *Eskiçağda Erzincan Kaleleri*, s.146.

²⁸²Alparslan Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları*, s.186.

Çizim 5 ÇATALÇAM YERLEŞMESİ

ERZİNCAN/

REFAHİYE

İLÇESİ/ÇATALÇAM/2009

Ağız - Çömlek

ENVANTER NO: Erc/R/ Ç/09/001

BULUNTU YERİ: ÇATALÇAM

ÇAP: 16

HAMUR RENGİ: DIŞ- 5/R/6/6 İÇ 5/R/6/6

KATKI: ince kum, Küçük taşcık, mika, kireç

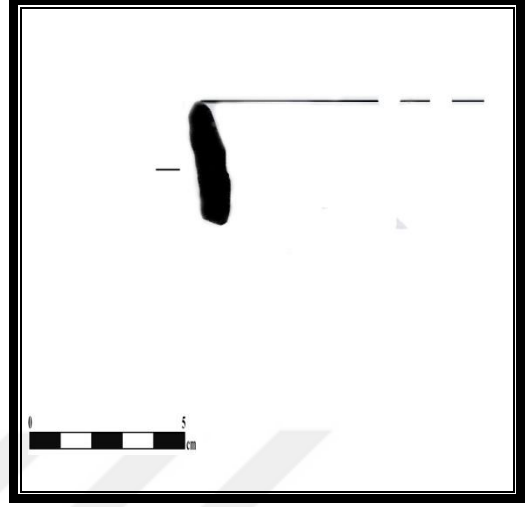
PİŞME: orta

YAPIM: çark yapımı

AÇKI: var

BEZEME: yok

ASTAR: yok

ÇATALÇAM YERLEŞMESİ

ERZİNCAN/

REFAHİYE

İLÇESİ/ÇATALÇAM/2009

Kapak

ENVANTER NO: Erc/R/ Ç/09/002

BULUNTU YERİ: ÇATALÇAM

ÇAP: yok

HAMUR RENGİ: DIŞ- 10/R/6/6

KATKI: ince kum, Küçük taşcık, mika, kireç

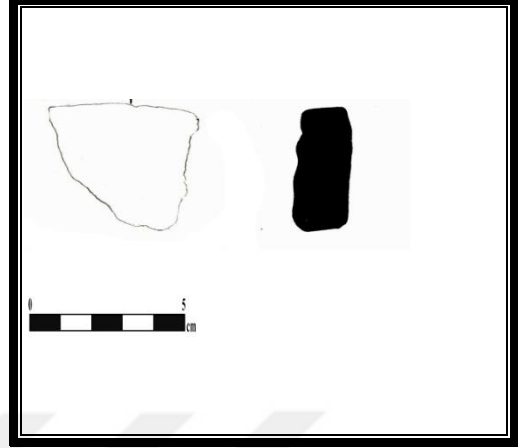
PIŞME: orta

YAPIM: el yapımı

AÇKI: yok

BEZEME: yok

ASTAR: yok

VI. VI. Cengerli Kalesi

Konumu: Erzincan ili Refahiye ilçesinin 18 km. güneyindeki, Çengerli köyünün 1.5 km. Güneyinde iki ana kaya üzerine kurulmuştur.²⁸³

Cengerli Kalesi: 1679 m. yükseklikte yer alan kale, zeminden yaklaşık 50 metre yüksekliktedir. Ortasında yarım ay şeklinde bir açıklık vardır. Kalenin doğu kesiminde kaya basamakları bulunmaktadır. Birinci kayanın sur temelleri gözükmektedir. Ayrıca bu tepenin güneydoğusundan üst kısmına çıkan kaya basamakları da mevcuttur. Günümüze kadar ulaşan 13 tane kaya basamağı mevcuttur. Kale, önemli bir geçit yolu üzerinde bulunmakla birlikte Kurtlu Tepe Vadisi'ni kontrol altında tutmaktadır. Ana kayaya ulaşmak amacıyla kalenin doğu tarafından bir yol açılmıştır.²⁸⁴

Buluntular: Kalenin doğu kesiminde sur izleri bulunmaktadır. Doğusunda 7 x 7 m büyüklüğünde büyük bir mimari yapı vardır. Bu mimari yapının özelliği yan taraflarının tıraşlanmış olmasıdır. Ancak daha sonra ağaçların çıkması ve mekân üzerinde yapılan tahribat bu mimari mekânın yapısını bozmuştur. Ana kaya ikiye ayrılmıştır. Biri güneyde, diğeri de kuzeydedir. Ana kayanın üstünde bir sunak alanı bulunmaktadır. Bu alanda, üç sunak çukuru mevcuttur. Açık hava kutsal alanına kuzey tarafından gelerek kalenin batısını dolaşan 14 kaya basamağı ile çıkılmaktadır. Batısında ise yerleşme alanları bulunmaktadır. Ana kayanın büyük bir kısmı tıraşlanmış, ancak bu tıraşlanma yapılırken ana yapı bozulmamıştır. Bununla beraber tıraşlanma yapılarak kaya basamağı oluşturulmuştur.²⁸⁵

Değerlendirme: Yüzey araştırmaları kapsamında kaleden birçok keramik verisine rastlanmıştır. Fakat bu keramiklerin dokuz tanesini değerlendirme imkânımız olmuştur. Elde edilen keramiklerin formlarına baktığımızda, çömlek ağız parçası, çömlek dip parçası, çanak ağız parçası değerlendirilmiştir. Keramiklerin

²⁸³Ceylan, Üngör, *Eskiçağda Erzincan Kaleleri*, s.141.

²⁸⁴Alparslan Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları*, s. 146.

²⁸⁵Alparslan Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları*, s. 146.

renkleri Munsell kataloğu kullanılarak belirlenmeye çalışılmıştır. Erc/R/CK/09/002 nolu keramikte astarı varken diğer keramiğimizde astar bulunmamaktadır. Keramiklerin akı durumuna baktığımızda Erc/R/CK/09/002, Erc/R/CK/09/004, Erc/R/CK/09/005, Erc/R/CK/09/006, Erc/R/CK/09/008 ve Erc/R/CK/09/009 nolu keramiklerde bulunurken diğerlerinde bulunmamaktadır. Keramiklerin katkı oranlarına bakıldığında orta kum, ince kum, küçük taşcık, büyük taşcık, orta taşcık, mika ve kireç bulunduğunu görmekteyiz. Pişirme oranları orta ve iyi olarak ayrılmaktadır. Keramiklerin yapımında çark kullanılmış olup Erc/R/CK/09/001 ve Erc/R/CK/09/003 nolu keramik el yapımıdır. Erc/R/K/09/004 ve Erc/R/K/09/009 nolu keramiğin çapı 16 olarak belirlenirken, Erc/R/K/09/001 nolu keramiğimizin çapı 14 olarak belirlenmiştir.

Çizim 6 CENGERLİ KALESİ

ERZİNCAN/ REFAHİYE İLÇESİ/CENGERLİ
KALESİ / 2009

Çömlek/ Dip

ENVANTER NO: Erc/R/ CK/09/001

BULUNTU YERİ: CENGERLİ KALESİ

ÇAP: 14

HAMUR RENGİ: DIŞ- 7.5/YR/6/2 İÇ-
7.5/YR/5/6

KATKI: Orta kum, orta taşcık,

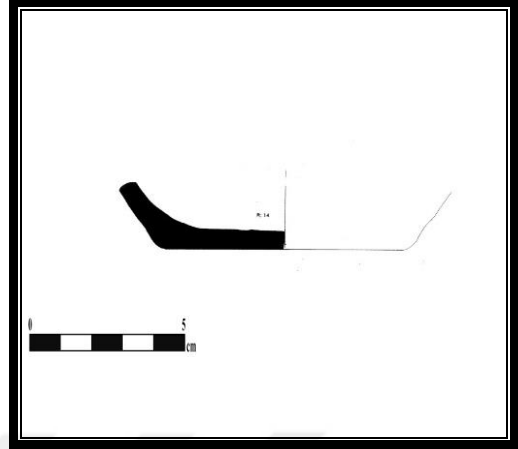
PİŞME: orta

YAPIM: el yapımı

AÇKI: yok

BEZEME: yok

ASTAR: yok

CENGERLİ KALESİ

ERZİNCAN/ REFAHİYE İLÇESİ/CENGERLİ
KALESİ / 2009

Çanak/ Ağız

ENVANTER NO: Erc/R/ CK/09/002

BULUNTU YERİ: CENGERLİ KALESİ

ÇAP: 20

HAMUR RENGİ: DIŞ- 7.5/YR/5/8 İÇ-
10/YR/6/6

KATKI: ince kum, küçük taşcık, kireç

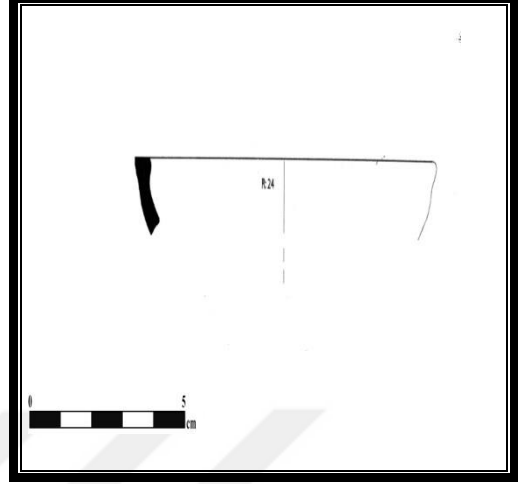
PİŞME: orta

YAPIM: çark

AÇKI: var

BEZEME: yok

ASTAR: var

CENGERLİ KALESİ

ERZİNCAN/ REFAHİYE İLÇESİ/CENGERLİ
KALESİ / 2009

Çömlek/ Ağız

ENVANTER NO: Erc/R/ CK/09/003

BULUNTU YERİ: CENGERLİ KALESİ

ÇAP: yok

HAMUR RENGİ: DIŞ- 5/R/5/3 İÇ-5/R/6/3

KATKI: orta kum, orta taşcık, Büyük taş, mika

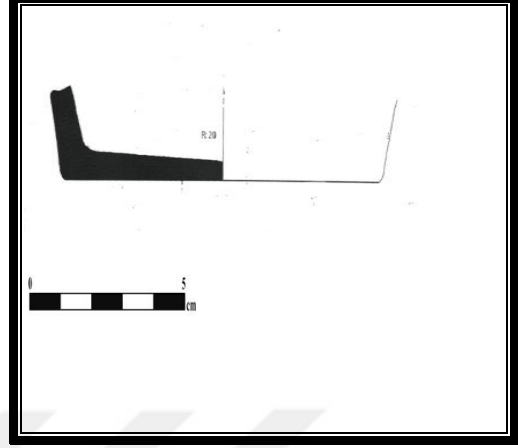
PIŞME: orta

YAPIM: el yapımı

AÇKI: yok

BEZEME: yok

ASTAR: yok

CENGERLİ KALESİ

ERZİNCAN/ REFAHİYE İLÇESİ/CENGERLİ
KALESİ / 2009

Çömlek/ Dip

ENVANTER NO: Erc/R/ CK/09/004

BULUNTU YERİ: CENGERLİ KALESİ

ÇAP: 16

HAMUR RENGİ: DIŞ- 5/R/7/4 İÇ-5/R/67/4

KATKI: orta kum, orta taşcık, Büyük taş, mika

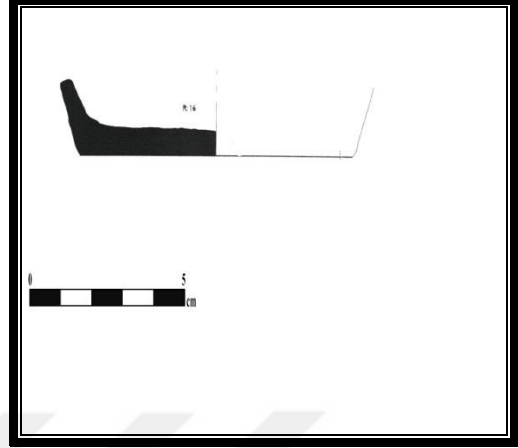
PIŞME: orta

YAPIM: çarkyapımı

AÇKI: var

BEZEME: yok

ASTAR: yok

CENGERLİ KALESİ

**ERZİNCAN/ REFAHIYE İLÇESİ/CENGERLİ
KALESİ / 2009**

Çanak/ Ağız

ENVANTER NO: Erc/R/ CK/09/005

BULUNTU YERİ: CENGERLİ KALESİ

ÇAP: yok

**HAMUR RENGİ: DIŞ- 7/R/7/8 İÇ-
7.5/R/7/8**

KATKI: ince kum, Mika

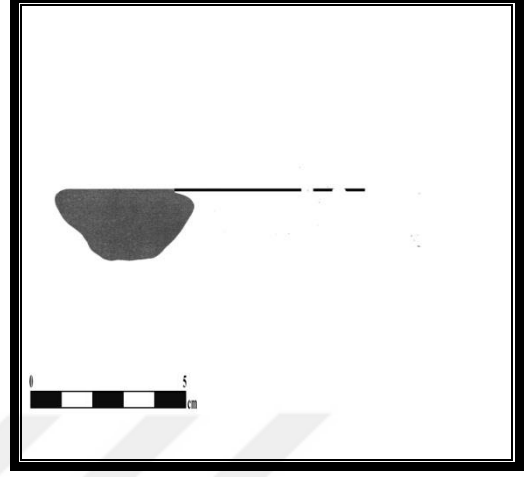
PİŞME: iyi

YAPIM: çark yapımı

AÇKI: var

BEZEME: yok

ASTAR: yok

CENGERLİ KALESİ

**ERZİNCAN/ REFAHIYE İLÇESİ/CENGERLİ
KALESİ / 2009**

Çanak/ Ağız

ENVANTER NO: Erc/R/ CK/09/006

BULUNTU YERİ: CENGERLİ KALESİ

ÇAP: yok

HAMUR RENGİ: DIŞ- 5/RY/5/4 İÇ-
5/RY/5/4

KATKI: orta kum, küçük taş, mika

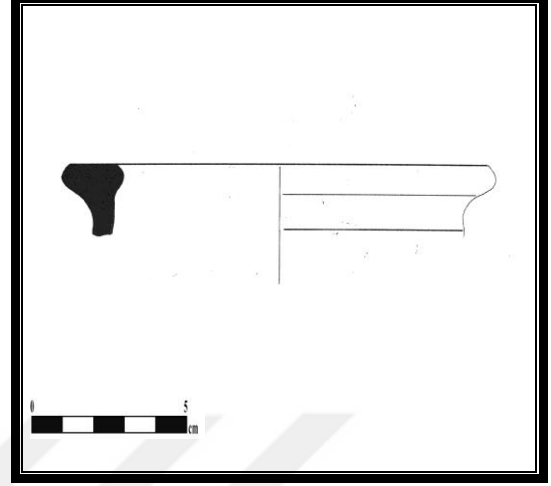
PIŞME: orta

YAPIM: çark yapımı

AÇKI: var

BEZEME: yok

ASTAR: yok

CENGERLİ KALESİ

ERZİNCAN/ REFAHIYE İLÇESİ/CENGERLİ
KALESİ / 2009

Çömlek/ Ağız

ENVANTER NO: Erc/R/ CK/09/007

BULUNTU YERİ: CENGERLİ KALESİ

ÇAP: yok

HAMUR RENGİ: DIŞ- 7.5/R/6/6 İÇ-
7.5/R/6/6

KATKI: kireç, küçük taş, ince kum

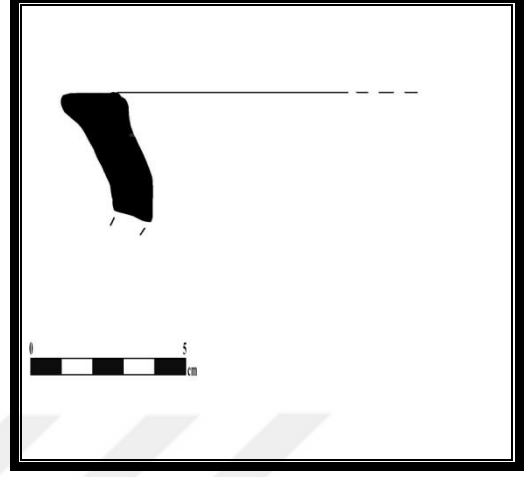
PİŞME: iyi

YAPIM: çark yapımı

AÇKI: yok

BEZEME: yok

ASTAR: yok

CENGERLİ KALESİ

**ERZİNCAN/ REFAHIYE İLÇESİ/CENGERLİ
KALESİ / 2009**

Çömlek/ Ağız

ENVANTER NO: Erc/R/ CK/09/008

BULUNTU YERİ: CENGERLİ KALESİ

ÇAP: yok

**HAMUR RENGİ: DIŞ- 7.5/R/7/6 İÇ-
7.5/R/7/6**

KATKI: kireç, orta taş, ince kum, küçük taşcık, mika

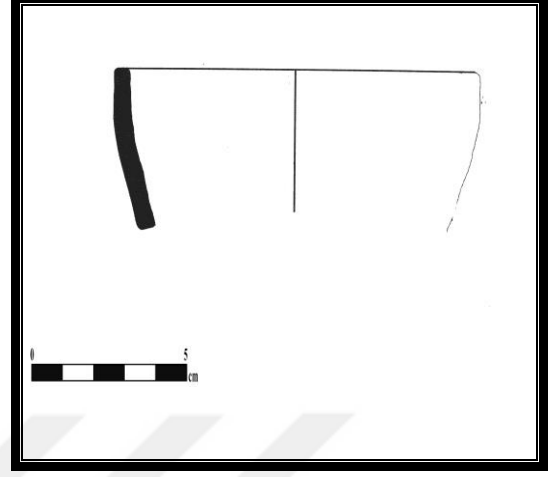
PİŞME: iyi

YAPIM: çark yapımı

AÇKI: var

BEZEME: yok

ASTAR: yok

CENGERLİ KALESİ

**ERZİNCAN/ REFAHIYE İLÇESİ/CENGERLİ
KALESİ / 2009**

Çömlek/ Ağız

ENVANTER NO: Erc/R/ CK/09/009

BULUNTU YERİ: CENGERLİ KALESİ

ÇAP: 16

**HAMUR RENGİ: DIŞ- 7.5/R/7/3 İÇ-
10/R/7/4**

KATKI: kireç, orta taş, ince kum, küçük taşcık, mika

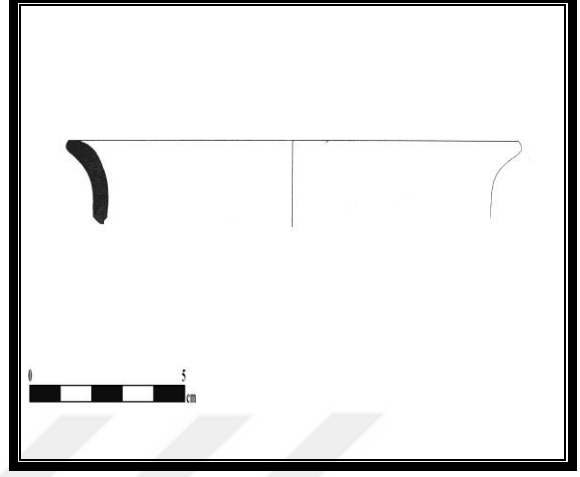
PIŞME: orta

YAPIM: çark yapımı

AÇKI: var

BEZEME: yok

ASTAR: yok

VI. VII. Cengerli Kaya Mezarı

Konumu: Kalenin kuzey kesiminde Urartu Dönemi'ne ait tek odalı ve nişli bir kaya mezarı bulunmaktadır.²⁸⁶

Cengerli Kaya Mezarı: Bu kaya mezarı, 3x3.28x1.35 m. ölçülerindedir. 1-1.5 m. yükseklikteki kaya mezarına 50 cm'lik bir çukurdaki 1.61 m'lik giriş ile ulaşılmaktadır.

Buluntular: Kaya mezarının güneybatı duvarında 91x53 cm ölçülerinde bir niş bulunmaktadır. Kale İlk Tunç Çağı'ndan itibaren yerleşim yeri olarak kullanılmıştır. Kalenin batı tarafında bir kaya mezarı vardır. Ayrıca aynı bölümde Asbab Çayı'na inen kısmında kaya basamakları oluşturulmuştur. Bu özellikleriyle Erzincan Sırataşlar kalesindeki kutsal kaya işaretleri ve kaya basamaklı su tüneli ile benzer özellikler taşıyan bir kaledir. Kaleden elde ettiğimiz keramik verileri İlk Tunç Çağ, Orta Demir Çağ ve Orta Çağ dönemlerine aittir.

Değerlendirme: Yüzey araştırmalarından elde edilen keramiklerin formlarına baktığımızda çömlek kulp parçası, ve kapak parçası şeklindedir. Keramiklerin renkleri Munsell kataloğu kullanılarak belirlenmeye çalışılmıştır. Erc/R/CKKM/09/001 nolu keramikte ve Erc/R/CKKM/09/002 keramikte astar yoktur. Erc/R/CKKM/09/002 nolu keramikte açkı bulunurken diğerinde bulunmamaktadır. Keramiklerin katkı oranlarına bakıldığında orta kum, orta ve büyük taşçık, ince kum, küçük taşçık, bulunduğunu görmekteyiz. keramiklerin orta derecede piştiğini görüyoruz. Keramiklerin yapımında el yapımı kullanılmıştır. Erc/R/CKKM/09/001 nolu keramiğimizin çapı 20 olarak belirlenirken diğer keramiğimizin çapları belirlenememiştir.

²⁸⁶ Ceylan, Üngör, *Eskiçağda Erzincan Kaleleri*, s. 142

ERZİNCAN/ REFAHIYE İLÇESİ/CENGERLİ KALESİ VE KAYA MEZARI /2009

Kapak

ENVANTER NO: Erc/R/ CKKM/09/001

BULUNTU YERİ: CENGERLİ KALESİ VE KAYA MEZARI

ÇAP: 20

HAMUR RENGİ: DIŞ- 7.5/R/6/6

KATKI: orta kum, orta taş, büyük taş

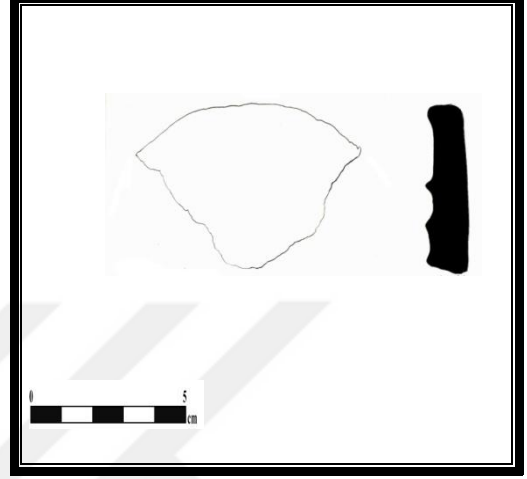
PİŞME: orta

YAPIM: el yapımı

AÇKI: yok

BEZEME: yok

ASTAR: yok

CENGERLİ KALESİ VE KAYA MEZARI

ERZİNCAN/ REFAHIYE İLÇESİ/CENGERLİ
KALESİ VE KAYA MEZARI /2009

Kulp

ENVANTER NO: Erc/R/ CKKM/09/002

BULUNTU YERİ: CENGERLİ KALESİ VE KAYA
MEZARI

ÇAP: yok

HAMUR RENGİ: DIŞ- 7.5/R/6/4

KATKI: ince kum, küçük taşcık, kireç

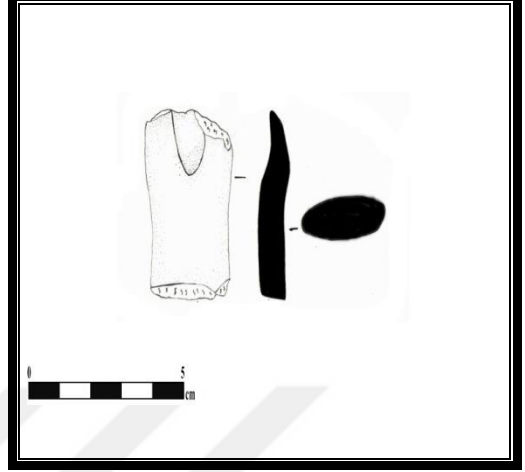
PİŞME: orta

YAPIM: el yapımı

AÇKI: var

BEZEME: yok

ASTAR: yok

SONUÇ

Erzincan ilinin 70 km kuzeybatısında yer alan Refahiye ilçesi doğu ve batıyı birbirine bağlayan ve çok sayıdaki medeniyete ev sahipliği yapan, kavşak görevi gören bir konumda bulunmaktadır.

İlçenin coğrafi konumu ve stratejik yapının yanında iklimin uygun olması ve bitki örtüsünün çeşitli olmasının bir etkisi olarak bölgede tarım ve hayvancık faaliyetleri bulunmaktadır. Yeraltı kaynaklarının zengin olması bu bölgeyi cazip bir hale getirmiştir. Bölgenin yerleşim yeri olarak tercih edilmesinin bir diğer nedenleri arasında güneyden kuzeye doğru uzanan bir vadi içerisinde yer alan ilçenin ulaşım yolları bulunmaktadır. Dumanlı Dağlarının doğusunda elverişli ulaşım yollarının bulunması bölgenin önemini arttırmıştır. Ayrıca bölge de akarsuların ve tektonik hareketlerin sonucu olarak vadiler oluşmuştur. İlçe sınırları belirleyen dağlardan hariç yerleşme üzerinde etkili olan önemli vadiler de bulunmaktadır. Refahiye ilçesinin en önemli vadileri arasında ilçe merkezi ve Altköy arasında yer alan Köroğlu Boğazı gelmektedir.

Erzurum ve çevresinde etkili olan Karaz kültürünün izlerine Erzincan ve çevresinde de rastlanmaktadır. Refahiye ve çevresinde Kalkolitik Çağ'dan itibaren yerleşim görülmektedir. Refahiye Toprakkale yerleşmesinde İlk Tunç Çağ'ına ait buluntular elde edilmiştir. Cengerli Kalesi ve Kaya Mezar alanından elde edilen keramik verilerine baktığımızda İlk Tunç Çağ ve Orta Demir Çağ izlerine rastlanmıştır. Bunun haricinde elde edilen keramik verileri arasında Orta Çağ Dönemi de yer almaktadır.

Refahiye ilçesi coğrafi konumu nedeniyle tarih boyunca birçok medeniyetin uğrak noktası olmuştur. İlçenin tarihi çağlarına bakıldığında Hayaşa Krallığı'nın Erzurum- Erzincan bölgesinde etkin olması ile birlikte bölgede bu krallığın etkilerinden söz edilmektedir. Coğrafyanın verdiği savunma imkânlarını avantaja çevirmeyi başaran krallık Hititlerin Doğu Anadolu Bölgesini istila etmesini engellemiştir. Hititlerin daha sonra Hayaşa varlığına son vermeleri ile bölgede Hurri kökenli olduğu bilinen Dayaeni hâkimiyeti başlamıştır. Zengin maden yataklarına sahip olan bu krallık döneminde Doğu Anadolu'da beylikler dönemi ile varlığını

ortaya koyan sonraki dönemde büyük bir krallık olarak Anadolu hâkimiyetini ele geçiren Urartu hâkimiyetinin başladığı görülmektedir. Sonraki dönemde varlığını tamamlayan Urartuların kuzeydoğu yönünde ilerlemesini engelleyen Dayaeni ile mücadeleleri başlamıştır. İki krallık arasındaki mücadelenin temelinde hiç şüphesiz Dayaeni'nin sahip olduğu zengin ovalar ve maden yatakları bulunmaktaydı. Düzenlenen seferler sonucunda Urartular, kendileri için tehdit oluşturan krallığı etkisiz hale getirmiştir. Ekonomik açıdan ilerleme sağlamak isteyen Urartu Krallığı kısa bir süre sonra kendisine engel olan Dayaeni'ye son vermiştir. Urartu'nun batıya açılan kapısı konumunda olan Erzincan ve Refahiye ilçesinde çok sayıda Urartu dönemine ait izlere rastlanmıştır.

Bu çalışmada, Refahiye ve çevresinde yapılan yüzey araştırmaları sonucunda elde edilen keramikler değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bölgeden elde edilen buluntulardan değerlendirme kriterlerine uyanlar özenle seçilmiş, çizimleri ve envanter değerlendirmesi yapılarak dönem, biçim, yapım gibi esasları belirlenmeye çalışılmıştır.

Yapılan yüzey araştırmaları kapsamında Bölgeden elde edilen keramiklerin Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ'a ait olduğu tespit edilmiştir. Değerlendirilen keramikler incelendiğinde hamur ve astar rengi genellikle kahverengi, devetüyü rengindedir. Keramiklerin Pişme oranlarına bakıldığında çoğunun orta dereceli bir kaçının da kötü olduğu tespit edilmiştir. Keramiklerin büyük bir kısmında açık görülmemekte ve çoğunluğunun çark yapımı olmasına karşı el yapımı keramiklerde mevcuttur.

Keramiklerin formlarına baktığımızda çömlek, çanak, küçük buluntu, kulp ve kapak formlu olduğu görülmüştür. Ağız parçası çoğunluğu oluştururken dip parçasına da rastlamak mümkündür. Desenli keramik verisine rastlanmamıştır. Keramiklerin hamur katkı maddelerinin çoğunda ise; orta taşçık, ince kum kullanılırken bazı parçalarda kireç, mika ve saman gibi katkı maddeleri de bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

- AKTÜRE, Sevgi; *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997.
- AKKAN, Erdoğan; "Erzincan Ovasının İklim Özellikleri", *A.U. D.T.C.F. Yıl 63, S. 3, c:21*.
- ALPMAN, Adil; "Hurriler", *A.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, 14/25. Ankara 1981.
- ARSEBÜK, Güven; "Altınova'da (Elazığ) Koyu Yüzlü Açkılı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler" VIII. Türk Tarih Kongresi. Bildirileri. 81-92. 1979.
- ASTOUR, M.C; *Hattusilis, Halab and Hanigalbat*, JNES 31, 102-109.1972.
- ATALAY, İbrahim; *Erzincan İlinin Doğal Ortam Özellikleri*, Erzincan İli Stratejik Planı(1991-2006),c:2.
- ATALAY, İbrahim; Kenan Mortan, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İnkılap Kitabevi İstanbul 2007.
- BARNETT, R.D; *Urartian Cemetery at Iğdır*". *Anatolian Studies* 13: 1963,178-197. *1932-1999*), (ed. O. Belli), Ankara 2000, 409-414.
- BELLİ, Oktay; "Urartular". *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi-I. Görsel Yayınlar*, İstanbul 1982.
- BELLİ, Oktay; "1997 Yılında Doğu Anadolu Bölgesinde Urartu Baraj, Sulama Kanallarının Araştırılması". XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı – II. Ankara 1999, s. 267-291.
- BELLİ, Oktay; "Urartu Krallığı Döneminde Van Bölgesinde İşletilen Taş Ocakları ve Atölyeleri". (ed. O. Belli). *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932- 1999)*. Ankara 2000a.
- BELLİ, Oktay; "Doğu Anadolu'da Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması" *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*2000b,

- BELLİ, Oktay; -Alpaslan Ceylan,2003 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”. XXVI. Kazı Sonuçları Toplantısı- I (24–28 Mayıs 2004 Konya)Ankara 2005.
- CAVAİGNAC, E;*Le Probleme Hittite*. Paris 1936.
- CEYLAN, Alpaslan; *M.Ö. II. Binde Devletler Arası İlişkiler*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Erzurum 1994.
- CEYLAN, Alpaslan; Erzurum’da Önemli Bir Merkez Cinis Höyük”. Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi Erzurum, 2000 26, 29-42.
- CEYLAN, Alpaslan; “1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları”. XVIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı -II. Ankara, 2001.
- CEYLAN, Alpaslan; “2000 Yılı Erzincan ve Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları”.XIX. Araştırma Sonuçları Toplantısı -II. Ankara, 2002.
- CEYLAN, Alpaslan; “2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırması”. XX. Araştırma Sonuçları Toplantısı -II. Ankara, 2003.
- CEYLAN, Alpaslan; *Doğu Anadolu Araştırmaları I*, Atatürk Üniversitesi yayınları, Erzurum 2015.
- CEYLAN, Alpaslan, İ. ÜNGÖR; *Eskiçağda Erzincan Kaleleri*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2017
- CHİLDE, Gordon; *Kendini yaratan İnsan*, (Çev. F. Ofluoğlu) Varlık Yayınlar, İstanbul 1992.
- COOPER, E;*Seramik ve Çömlekçilik*. (Çev: Ö. Bakırer), Remzi Kitabevi, İstanbul. 1978.
- ÇEVİK, Nevzat; *Urartu Kaya Mezarları Ölü Gömme Gelenekleri*. Türk Tarih Kurumu Yayınları,Ankara2000.

- ÇİLİNGİROĞLU, Altan; “*Urartu’da Toplu Nüfus Aktarımları*” . Anadolu Araştırmaları. IX İstanbul 1983.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan; *Urartu Tarihi*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 1994.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan; “*Van-Ayanis Kalesi Kazıları, 1995*”. XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I. Ankara 1997a.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan; *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, Yaşareğitim ve kültür Vakfı, İzmir 1997b.
- DİNÇOL Ali; “*Hititler Öncesi Anadolu*”, Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I, Görsel yayınlar, İstanbul 1982.
- DURU, Refik; *Keban Projesi Değirmen-tepe Kazısı 1973*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1979.
- ERİNÇ, Sırrı; *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul üniversitesi yayınları, İstanbul 1953
- ERİNÇ, Sırrı; Sami Öngör, *Türkiye Coğrafyası*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1976.
- .ERZEN, Afif; *Doğu Anadolu ve Urartular/Eastern Anatolia and Urartians*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.
- ESİN, Ufuk; *İlk üreticiliğe geçiş evresinde Anadolu ve güneydoğu Avrupa, I. Doğal Çevre Sorunları*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1979.
- FRANGIPANE, Marcella; “*Tunç Bakışlar Doğu Anadolu*” *Arkeo Atlas Dergisi Özel Koleksiyon Serisi*, Doğan Burda Dergi Yayıncılık, İstanbul 2011.
- GOETZE, A; “*Die Annalen der Mursilis*”. MVAEG 38. Darmstadt. 17.
- GOETZE A; “*Anatolia from Shuppiluliumash to the Egyptian War of Muwatallish*”. CAH II /2. 117-129. 1975.
- GURNEY, O.R; *The Geography of the Hittite Empire*. London 1959.
- GÜL, Abdulkadir, Adem, BAŞIBÜYÜK; *Bir Tarihi Coğrafya İncelemesi*, Salkım Söğüt Yayınları, Konya 2011.

- GÜNAŞDI, Yavuz.-Y. TOPALOĞLU vd. “2010 Yılı Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, 29. *Araştırma Sonuçları Toplantısı-III*, Ankara, 2012, 49-71.
- GÜNER, Güngör; *Anadolu’da Yaşamakta Olan Çömlekçilik*, Akbank Yayınları, İstanbul 1988.
- GÜNGÖRDÜ, Ersin; *Türkiye’nin Turizm Coğrafyası*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2003.
- GÜNGÖRDÜ, Ersin; *Türkiye’nin coğrafyası*, Gazi Kitapevi, Ankara 2010.
- HARMANKAYA, Savaş; 1996 “*Türkiye Paleolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme*”, TAY-Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-1: Paleolitik/Epipaleolitik, Ege Yayınları, İstanbul 1996.
- HARMANKAYA, Savaş; *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri Projesi (TAY)*: 3 İstanbul, 1998
- HAYLI, Selçuk; *Erzincan Ovasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, (Danışman: Prof. Dr.Doğanay) , Hayati; Elazığ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, Elazığ 1995.
- HEREDOT, *Herodot Tarihi*, Çev; (Müntekin Ökmen-Azra Erhat) Remzi Kitabevi, İstanbul 1983.
- IŞIKLI, Mehmet; “Karaz Kültürünün Ortaya Çıkış Hikâyesi”, *Aziziye Dergisi*, Sayı 4, Erzurum 2015.
- KAPUR, Selim; “*Toprak Biliminde X-Işınları Tekniği ve Arkeolojide kullanılan Olanaklar*”. Arkeometri Ünitesi Bilimsel Toplantı Bildirileri 1980. Ankara 1984.
- KAYA, Mehmet; “Erzincan İklim ve meteoroloji Verileri”, *Tesisat Mühendisliği Dergisi* s.214 Temmuz- Ağustos 2011.
- KINAL, Firuzan; “Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Tetkik Gezisi Raporu”. *DTCFD* XII/1-2, Ankara. 77-89. 1954.

- KINAL, Firuzan; *Eski Anadolu Tarihinde Bazı Değişmeler*, Cumhuriyetin 50.Yıl Dönümü Anma Kitabı. Ankara 1974.
- KINAL, Füzuzan; *Eski Anadolu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 1998.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin; *Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- KOŞAY- Halil Haldun, K Turfan, “Erzurum Karaz Kazısı Raporu”, *Bellekten*, sayı 23, Ankara 1959.
- KÖKTEN, İ. Kılıç; “Anadolu’da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine Bir Araştırma” *Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt. 10, sayı 3-4 Ankara 1947.
- KÖROĞLU, Gülgün; *Anadolu Uygarlıklarında takı*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü yayınları, İstanbul 2004.
- KULAÇOĞLU, Belma; *Anadolu’da Neolitik Dönem Tasvir Sanatı I*, Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 1991 yıllığı, Ankara 1992.
- KÜÇÜKBEZCİ, Hatice Gül;Kalkolitik ve İlk Tunç Çağ’da Konya-Karaman Bölgesi Keramiği, (Danışman: Prof. Dr. Hasan Bahar) Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler EnstitüsüYüksek Lisans Tezi Konya 2004.
- KURT, Mehmet; “Yeni Asur Devleti’nin Kuzey Yayılımı ve Doğu Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası”,Fırat Üniversitesi *Doğu Anadolu Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Cilt 8, Sayı 1, Ekim 2009, s. 1-13.
- LOON, M. N; *Urartian Art. Its Distincive Traits in the Light of New Excavations*.İstanbul1966.
- MEMİŞ, Ekrem; *Eskiçağda Mezopotamya: En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu’nun Yıkılışına Kadar*, Ekin Yayınları, İstanbul 2007.
- MEMİŞ, Ekrem; *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin yayınları, Bursa 2011.
- MUNSELL; *Munsell Soil Charts Color Book*. 2000.
- MUTLU, Serdar; “*Zamanın Çarkında Anadolu’da Seramik*”. Anadolu Sanat,Eskişehir2007.

- MUTLUAY, Nazmiye; *Anadolu Neolitik Çağ Uygarlığı*, Alter Yayıncılık, Ankara, 2010.
- ÖKSE, Tuba; *Önasya Arkeolojisi Seramik Terimleri*, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul 1993.
- ÖKSE, Tuba; *Arkeolojik Çalışmalarda Seramik Değerlendirme Yöntemleri*. Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul 2002.
- ÖZDOĞAN, Mehmet; “Çanak Çömlek Teknolojisi”. *Arkeo Atlas Dergisi* Özel Koleksiyon Serisi, Doğan Burda Dergi Yayıncılık–I2002a.
- ÖZDOĞAN, Mehmet; “Çanak- Çömlek”. *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi-I*, İstanbul, 2002b.
- ÖZDOĞAN, Mehmet; “Devrimlerin Atası” *Arkeo Atlas Dergisi* Özel Koleksiyon Serisi, Doğan Burda Dergi Yayıncılık, İstanbul, 2011a.
- ÖZDOĞAN, Mehmet; “İlk Adımlar” *Arkeo Atlas Dergisi* Özel Koleksiyon Serisi, Doğan Burda Dergi Yayıncılık, İstanbul, 2011b.
- ÖZDOĞAN Mehmet; “Adım Adım Yerleşik Yaşam” *Arkeo Atlas Dergisi* Özel Koleksiyon Serisi, Doğan Burda Dergi Yayıncılık, İstanbul 2011c.
- ÖZGÜÇ, Tahsin. –Mahmut AKOK, *Horoztepe Eski Tunç Devri Mezarlığı ve İskân Yeri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1958.
- ÖZEY, Ramazan; *Siyasi Coğrafya*, Akif Yayınları, İstanbul 2002.
- ÖZGÜL, Oktay; *Eskiçağda(Yukarı) Aras Vadisi, (Danışman; Alpaslan Ceylan)Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Erzurum2011.*
- ÖZGÜL, Oktay; “Erzurum’da Stratejik bir Urartu Kalesi Tepeköy (Pir Ali Baba)”, *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, Sayı 19, Ankara2016.
- PEHLİVAN, Mahmut; *En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 1984.*

- PEHLİVAN, Mahmut; “*Karaz ve Hurriler*”. 100. Yıl Üniversitesi Sosyal Bilgiler Dergisi-I. Van 1990.
- PEHLİVAN, Mahmut; *Daya (e) ni /Diau (e) hi*. Erzurum 1991a.
- PEHLİVAN, Mahmut;*Hayāşa*. Erzurum 1991b.
- PEHLİVAN, Mahmut; “*Başlangıçtan Urartu’nun Yıkılına Kadar Bayburt ve Yöresi*”. Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23–25 Mayıs 1988). Ankara. 327-345. 1994.
- RUNSELL, H.F; “Pre-Classical Pottery of Eastern Anatolia. Based on a Survey by Charles Burney of Sited Along the Euphrates and Around Lake Van”. BAR. Oxford. 1980.
- SALVİNİ, Mirjo; *Urartu Tarihi ve Kültürü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006
- SAN, Oya; “Diyarbakır Müzesinde Bulunan Bir Grup Urartu Bronz İğneleri üzerine Gözlemler ”*Arkeoloji Anadolu & Avrasya- II*. Diyarbakır 2005.
- SARAÇOĞLU, Hüseyin; *Doğu Anadolu Bölgesi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1989.
- SEVİN, Veli; *Anadolu Arkeolojisi*, Der yayınları, İstanbul, 2002.
- SEVİN, Veli; “Urartu Çanak-Çömlekçiliği”. *Arkeo Atlas Dergisi Özel Koleksiyon Serisi*, Doğan Burda Yayıncılık-IV. İstanbul 2005.
- ŞAHİN, İ. Fevzi; “Refahiye İlçe Merkezinde Gelişen Bazı Şehrsel Fonksiyonlar”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, Cilt 1, sayı 1 1995.
- ŞAHİN, İ. Fevzi; “Refahiye ve Çevresinin Geçici Kır Yerleşmeleri”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, Cilt 6, Sayı 4, 2000.
- TAMER, Serihan; *Hurri Siyasi Tarihi ve Kültürü*, (Danışman: Prof. Dr. İlhami Durmuş), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara 2010.

- TARHAN, Taner; “*Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri*”. IX. Türk Tarih Kongresi. Ankara 1986.
- TUNCEL Metin; “*Aras*”, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt, 26 Ankara 2002.
- ÜNAL, Ahmet; “*Hurriler, Hurri Tarihi, Kültürü ve Arkeolojisiyle İlgili Yeni Buluntular ve Gelişmeler*”, 1996 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları. Ankara 1997.
- ÜNGÖR, İbrahim; “Erzincan müzesinde bulunan bir grup Urartu bilezik ve küpeler”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 5, sayı 10.
- ÜNGÖR, İbrahim; *İslahiye ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi*, Gece Kitaplığı, Ankara 2014.
- ÜNGÖR, İbrahim; “*Urartu Kale Kazıları (Pasinler Kalesi)*” Excavations on Pasinler Castle 2001”, Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu/ International Symposium On East Anatolia South Caucasus Cultures, ERZURUM, TÜRKİYE, 12-15 Eylül 2012, pp.432-442.
- ÜNGÖR, İbrahim; “Urartu Maden Ergitme Sahası, “Kurtderesi” İliç Erzincan, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 9 sayı:43.
- ÜNSAL, Veli; “Karaz Kültürünün Kuzey Sınırı”. Atatürk Üniversitesi *Güzel Sanatlar Dergisi*/XVI. Erzurum. 2006.
- UMAR, Bilge; *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi*, Ege Üniversitesi Basım Yayın, İzmir. 1982.
- WILHELM, Gernot; *The Hurrians*, Warminster, 1994.
- YAVI, Ersal; *Doğu Anadolu ve Erzincan*, Erzincan Valiliği, İl Özel İdaresi Yayınları, Ankara 1994.
- YAKAR, Jak; *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi*, (Çev; Selen Hırçın Riegel) Homer Kitabevi, 2007 s. 364.

YAZICI, Hakkı;“Kızıladağ (Sivas) geçidi Çevresinde Coğrafi Gözlemler”, *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı 30 İstanbul, 1995 s. 97-113.

YILDIRIM, Recep; *Uygarlık Tarihi*, Tütübay Yayınları, İzmir 2000.

Cumhuriyetin 75. Yılında Refahiye, Refahiye Kaymakamlığı, Köylere Hizmet Götürme Birliği Yayınları I, Erzincan/ Refahiye 1998.

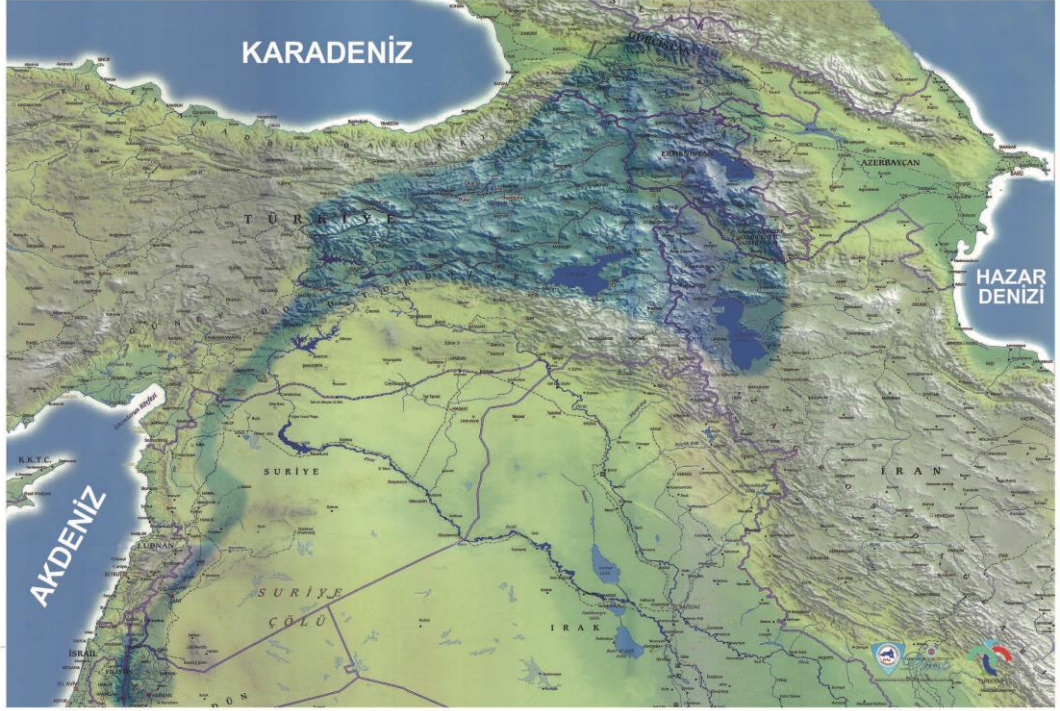
<http://www.erzincankulturturizm.gov.tr/TR,57388/refahiye.html> (05.06.2017)

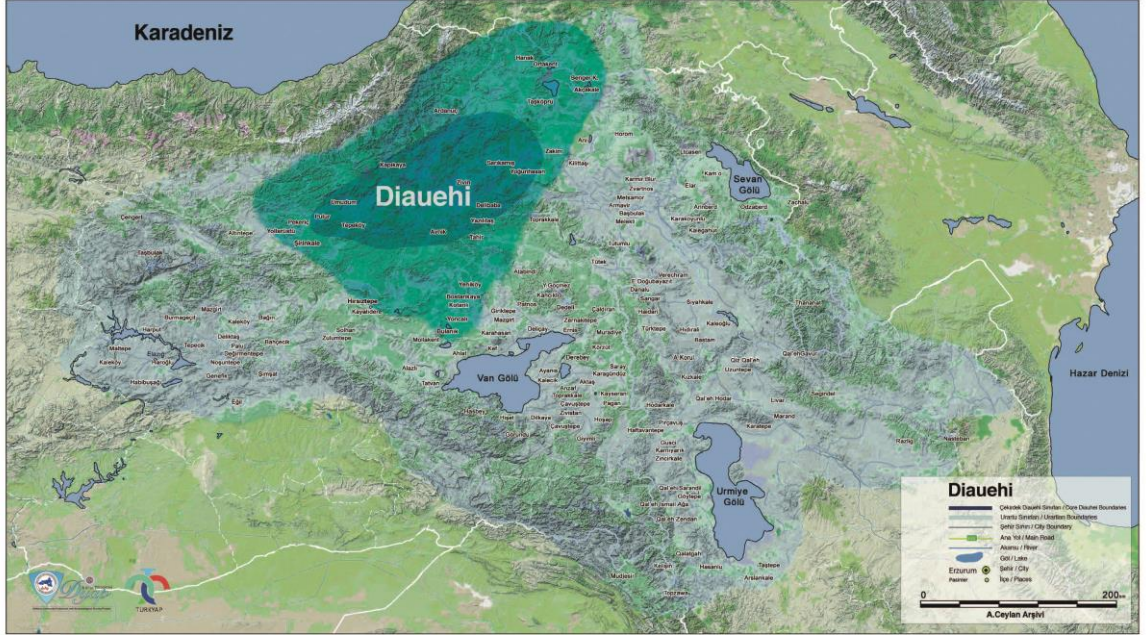
AZZİ - HAYAŞA VE KAŞKA HARİTASI

HARİTA 1

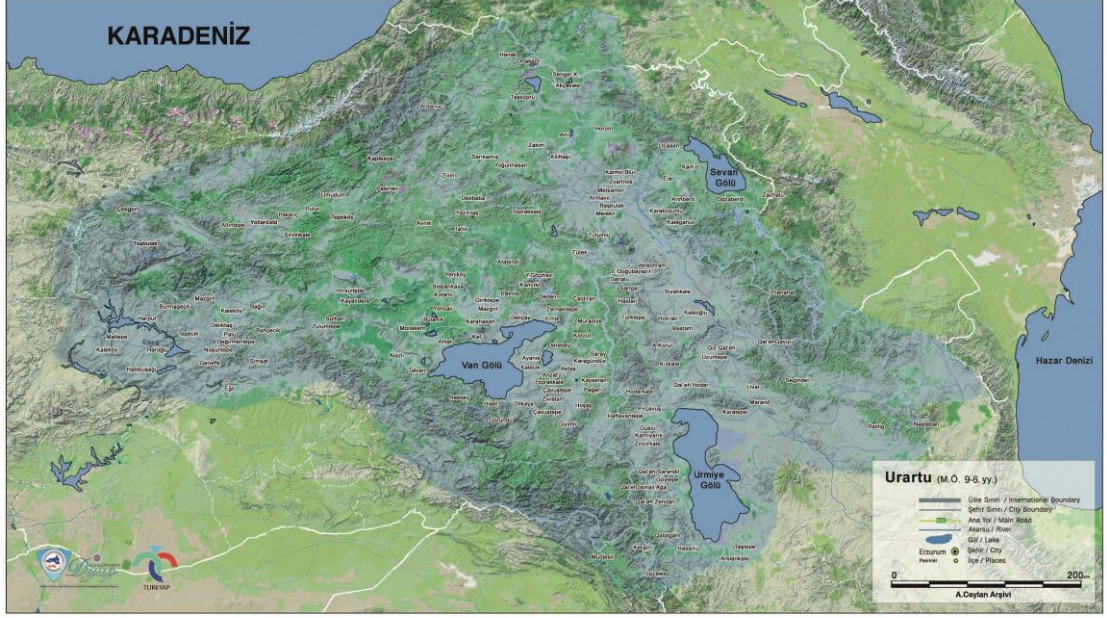
KARAZ KÜLTÜRÜ YAYILIM HARİTASI

HARİTA 2

DİAUEHİ YAYILIM HARİTASI

HARİTA 3

URARTU YAYILIM HARİTASI

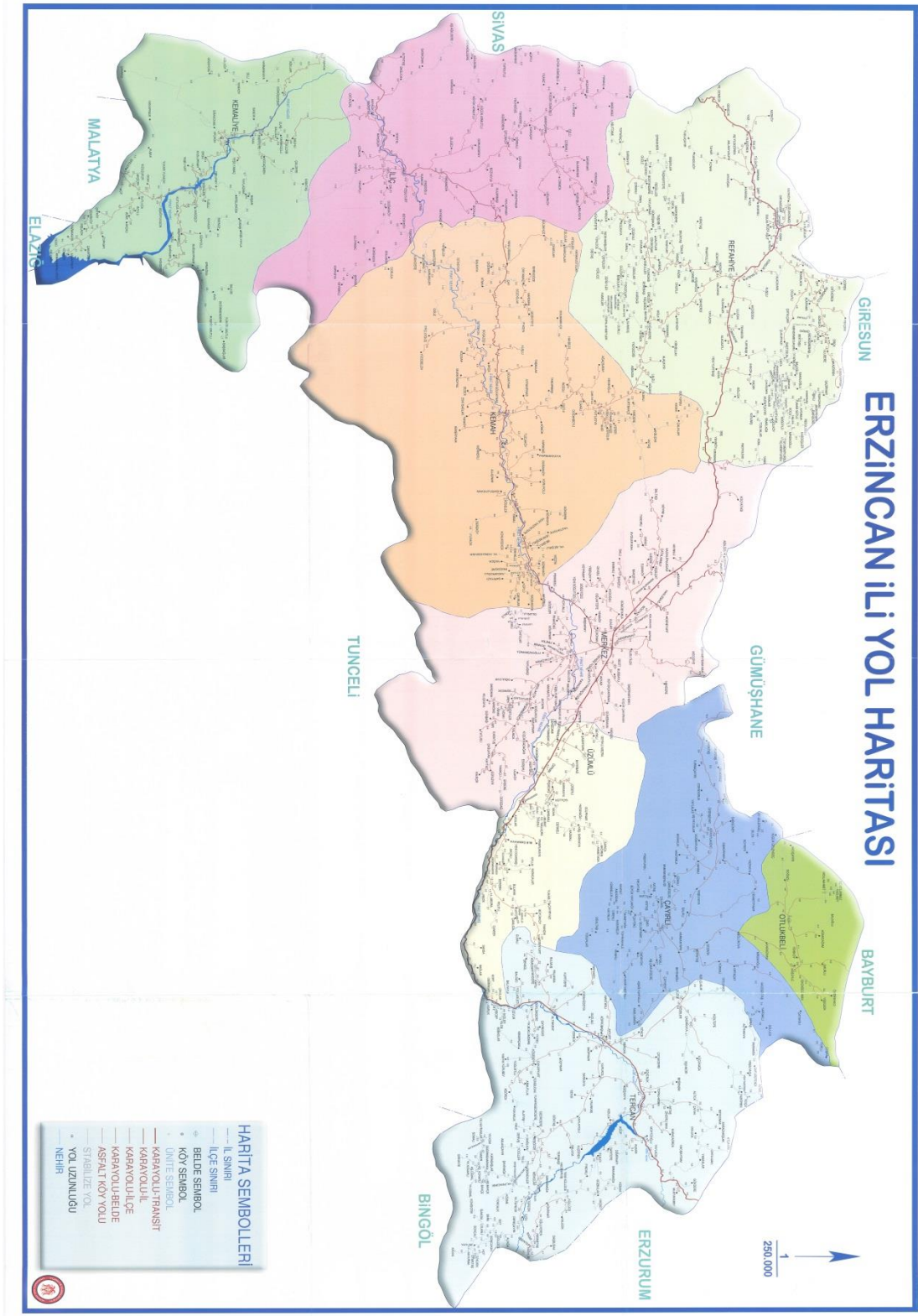
HARİTA 4

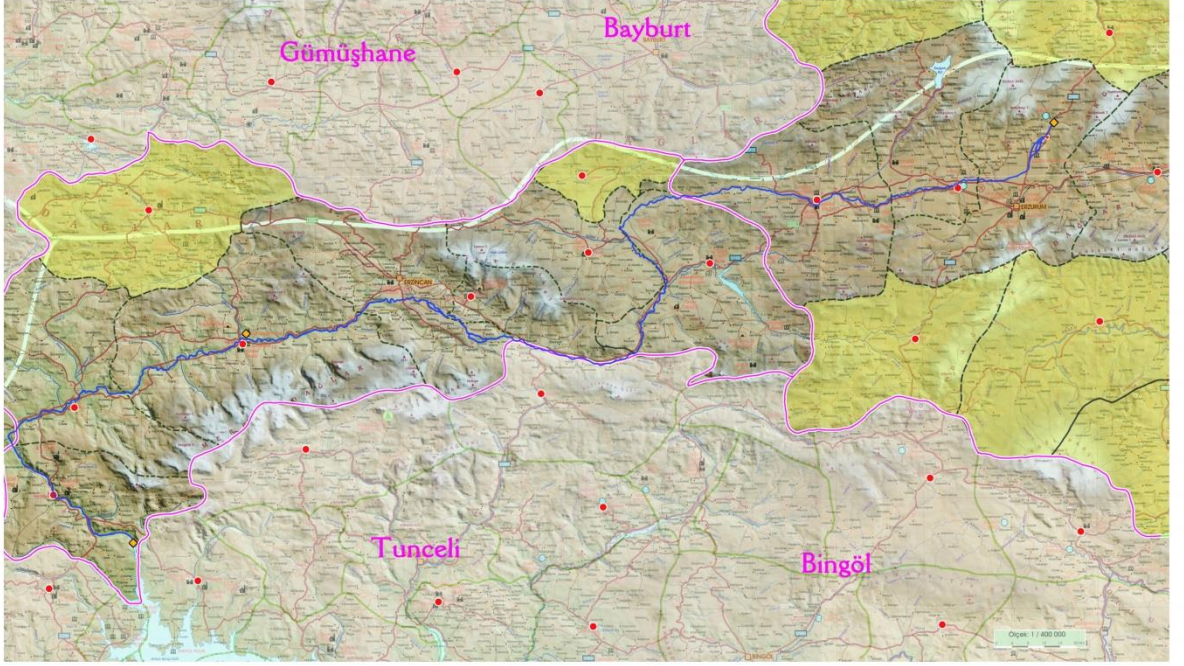
HARİTA 5

HARİTA 6

HARİTA 7

HARİTA 8

KERAMİK FOTOĞRAFLARI

Keramik Fotoğrafları 1 **Cengerli Kalesi Keramikleri**

Keramik Fotoğrafları 2 **Cengerli Kaya Mezar Keramikleri**

Keramik Fotoğrafları 3Çatalçam Keramikleri

Keramik Fotoğrafları 4Ekecek Keramikleri

Keramik Fotoğrafları 5Pınaryolu Keramikleri

Keramik Fotoğrafları 6Toprakkale Keramikleri

Keramik Fotoğrafları 7Yurtbaşı Keramikleri

YERLEŞİM YERİ FOTOĞRAFLARI

Yerleşim Yeri 1Toprakkale

Yerleşim Yeri 2Ekecek

Yerleşim Yeri 3Pınaryolu

Yerleşim Yeri 4Ekecek

